

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 25
(19556)

2022 чылдың
апрель 13
среда

Хүннүн үнери — 05:49
Ажары — 19:35
Хүн дурту — 13:46

Садар өртээ хостуг 12+

ЧААГАЙЖЫДЫЛГА

Чеден өг-бүле чаа бажыңнарже көшкен

“Чуртталга оран-савазы база хоорай хүрээлели” национал төлөвилелдин аварийлиг чуртталга фондузундан өскээр көжүрер республиканың адрестиг программасы-биле Чеди-Хөл кожууннун Хову-Аксы суурнун Гагарин кудумчузунда, 1А дугаарлыг бажыңда чаа квартираларның дүлгүрлерин чурттакчыларына дамчыткан.

Байырымныг хемчегге Тываның Чазааның Даргазының бирги оралакчызы А. Брокерт, республиканың тудуг сайыды А. Хунай-оол, Чеди-Хөл кожууннун

баштыңы — Төлээлекчилер хуралының даргазы А. Ооржак, Чеди-Хөл кожууннун чагырга даргазы А. Араптан аас-кежиктиг өг-бүлелерге байыры чедирген.

Аварийлиг чуртталга фондузундан өскээр көжүрер республиканың адрестиг программа күүселдези-биле Хову-Аксында Юбилейная, Гагарин база Мир кудумчуларында беш бажыңны туткан. Суурнун 209 чурттакчызының чуртталга байдалын экижидер. Бо удаада эргижирзэн алды бажыңга чурттап турган 70 өг-бүле дүлгүрлерни алыр аас-кежиктиг болган.

«Эрги бажыңым орнунга чаа квартираны алганымга, канчаар-даа аажок өөрүп тур мен. Чаа бажыңнарывыс чараш,

чылыг, чырык-тыр. Тываның Баштыңы Владислав Товарищтайовичиге, Тываның Чазаанга четтиргенимни илереттим. Бажыңнарын камнап, ону чаагайжыдарынче шупту кожаларымны кыйгырып тур мен!» — деп, чаа квартираның ээзи Оскалоол Оюн чуртталгазында өөрүшкүлүг болуушкунну чугаалаан.

Күрүне керээзи-биле үш каът бажыңнары хууда сайгарлыкчы А.Д. Самдан, «Угулза» КХН, «Атриум» КХН, «Виксар» КХН туткан.

Тываның Чазааның парлалга албаны.

Александр ЕНЗАКТИҢ тырттырган чуруу.

Бөгүнгү үндүрүлгөдө:

Владислав ХОВАЛЫГ:
“Чөөн чүкче эргилип
турарывыс Тываже
демир-орук тудуун
дагын база чугула
айтырыг болдурган”

3, 6-гы арыннарда

Тываның Баштыңы албан-дужаалга Владислав Ховалыгның ажылдааны баштайгы чыл эң-не нарын болгаш берге болганы чугаажок.

РОСТА

4-кү арында

Дээр суу узаал-ла!

Эрткен чүс чылда тайганың тайгазынга аңнап-меңнеп, бодунуңуңда чурттап чораан бөдүүн аңчының ады мынчаар делегейге чаңгыланып артып каары кайгамчык-ла аа!

9-кү арында

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Виктория АБРАМЧЕНКО: “Регионга бүгү талалыг деткимчени көргүзөр мен”

Россияның Чазааның оралакчы даргазы Виктория Абрамченко Владислав Ховалыгга Тываның Баштыңы албан-дужаалга бир чыл болган оюбиле байыр чедирген.

Виктория Абрамченко Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгга байыр чедирген телеграммасын моон соңгааргы ажылынга чедишкннерни күзеп, ооң шиитпирлиг болгаш ажил-агыйжы шынарларының даанган хүлээлгезинге эки үрөтүнелдерлиг болурунга улуг салдарны чедирип турарын демдеглээн.

Көдээ ажил-агый айтырыглары харылап турар оралакчы дарга болганы-биле, Виктория Абрамченко чурттуң кызыгаарында чугула регион болуп турар Тываның агробүдүрүлгө комплекзиниң хөгжүлдэзин шапкынчыдары негеттинип турар деп онзалап айыткан. Амгы үедеги экономиктиг байдалдарга ук сорулга онза чугула болу бергени билдингир.

“Амгы үеде боттандырттынып турар инвестиция төлөвилелдерин деткири чугула, ооңбиле чергелештир чаа черлерни көдээ ажил-агый чорудуунче кирип, боттуң бүдүрүлгезиниң хөгжүлдэзин дүргедедир болза эки. Чүгүле стратегиялар хүлээп

алыры эвес, а төлөвилелдерни боттандырып, түңнел чедип алыры чугула. Регионга бүгү талалыг деткимчени көргүзөр

мен. Бир чыл дургузунда чоруттунган ажил – оруктуң чүгүле эгези боорда, улуг эвес хуусаадыр. Тываның, Сибирьниң бол-

гаш Россияның чаагай чоруу дээш моон-даа соңгаар эки үрөтүнелдиг ажилдарын күзедим!” – деп телеграммада бижээн.

Григорий ШИРШИН: “Адыр бүрүзүнде чедишкннер бар, оларның саны эвээш эвес”

Тываның удуртукчуз чораан Григорий Ширшин.

Республиканың Баштыңының бир дугаар чылда ажылынга үнелелди Тываның удуртукчуз чораан Григорий Ширшин берген.

Тываның чаа Баштыңы Владислав Ховалыг бир дугаар ажилдаан чылында бодун мерген угаанныг политик, билдиг удуртукчу болгаш арга-дуржулгалыг ажил-агыйжы кылдыр көргүзүп шыдаан. Совет үеде СЭКП обкомунуң бирги секретары болуп республиканы удуртуп-баштап турган Григорий Ширшинниң шак мындыг үнелелди бергени онза чугула болгаш үнелиг.

Ооң бодалы-биле, Владислав Ховалыг республиканы хөгжүдөр талазы-биле амгы болгаш келир үеде тургустунуп турган айтырыгларны дүргени-биле шиңгээдип ап, оларны шиитпирлээр талазы-биле тодаргай болгаш билдингир оруктарны ажилдап кылып шыдапкан. Ковид пандемиязын ажып эртери биле холбашкан белең эвес байдалдарга республиканың Баштыңының командазы ажил-агый комплекзиниң ажил-чорудуун чогуур деңгелге организаптап шыдаан болгаш Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдэзиниң тускайжыттыг программазы езугаар салдыг даалга-

ларны дес-дараалаштыр боттандыра ажилды хандырган.

“Чедер” санаторлуг-курорт комплекзиниң, “Тайга” даг лыжазының комплекзиниң база школалар, уруглар садтары, чурттаар оран-сава дээш өске-даа муң хире объектилерниң тудуу график езугаар чорутунуп келген. Оон аңгыда, эрге-чагырга өөредилге адырының база кадык камгалаалының системазының ажылының үзүктел чок чорудуун, күрүнениң деткимчези негеттинип турар хамаатыларга социал ачы-дуза чедирилгезин чогуур деңгелге хандырган.

“Владислав Товарищайовичниң чурттакчы чонга чугула херек чидиг айтырыгларны көдүрүп, оларның шиитпирин бурунгаар шимчедир талазы-биле ажилды кызымаккай чорудуп турарын көрүп тур бис. Оларның аразында хөмүр-даш биле электри энергиязының өртек-үнезин бадыраы база кирип турар” – деп, Григорий Ширшин республиканың

Баштыңының чаңгыс чер-чуртуларының дилеглеринге харылап, оларны боттандыраарында чугула херек курлавырларны хандырыптар магадылалдыг улуг төлөвилелдерже кирип билирин онзагайлап демдеглээн.

Хоочунуң сеткилинге республиканың Баштыңының энергиязы база таарышкан – ол агробүдүрүлгө комплекзинден эгелээш, транспорт болгаш орук тудуу, спорт биле политиктиг партиялардан эгелээш, коммуналдыг ажил-агыйның реформазынга чедир амыдыралдың барык бүгү-ле адырларын бодунуң хыналдазының адаанда тудуп алган турар.

“Адыр бүрүзүнде чедишкннер бар, оларның саны эвээш эвес” – деп, Григорий Ширшин медеглээш, аныяк коллегазынга республиканың, ооң чурттакчы чонунуң чаагай келир үези дээш ажил-ижинге чаа-чаа чедишкннерни күзээн.

Вячеслав ОНДАР: «Шынчы болгаш ак сеткилдиг ажылывыс-биле деткиилиңер»

Тываның улустуң эмчизи Вячеслав Ондар.

Медицина эртемнериниң доктору, Тываның улустуң эмчизи Вячеслав Ондар регионнуң Чазааның Даргазы албан-дужаалга Владислав Ховалыгның бир чыл ажилдаанының түңнелдеринге тураскааттыг интервьюзунга Тыва бодунга эң-не таарымчалыг Баштыңы болган деп бодалын илереткен.

Тываның Баштыңының эң-не эки шынарларының бирээзи кылдыр ат-сураглыг травматолог эмчи ооң бөдүүн кижилер-биле чугалажып, оларны дыңнап билири деп санап турар. Чон-биле харылзаа эң-не чидиг болуп турар айтырыгларны илередиринге, ажилга чүү чугула болуп турарын тодардырып, кижилерни каттыштырып, сорук кириеринге база оларның деткимчезин алырынга дузалап турар болур.

Чангыс чер-чурттугларының деткимчези Владислав Хо-

вагы ооң мурнунда кымның-даа херек кырында көдүрүп диттикпейн турганы айтырыгларны шиитпирлээринче идигни берген дээрзин Вячеслав Ондар демдеглээн. Оларның бирээзи – республиканың найысылалында агаарның хирленгени.

Кызылда агаарже үнүп турар хоралыг бүдүмелдерниң деңгелиниң улгатканы республиканың чонунуң үштүң бир кезинден безин көвүдөп турар санның найысылал чурттакчыларының тыныш органның аарыгларындан хөйү-биле аарып турарына чедирген. Чижээ, онкология аарыгларындан бир дугаар черже өкпе рагы үне берген.

Чоннуң деткимчези республиканың Баштыңына Москва хоорайга регионга чугула айтырыгларны камгалаарына

шиитпирлиг болурунга дузалап турар. Ылаңгыя Владислав Ховалыг федералдыг чугула айтырыглар аразынче бети дизе, Кызыл хоорай девискээрин газ-биле хандырап айтырыгны катап эгидерин чедип алган, ук айтырыг хөмүр-даш-биле одаарындан ойталаар арганы берип болур.

“Владислав Товарищайович – бөдүүн чондан үнген кижиге. Моон-даа соңгаар бөдүүн кижилер-биле ниити дылды тып чоруурун аңаа күзээр-дир мен. Бо үеде ооң чон-биле харылзаа эки-дир. А бис бодувус ээлчээвисте шынчы болгаш ак сеткилдиг ажылывыс-биле аңаа деткимчени көргүзөр ужурлуг бис. Республикавыстың чаагай чоруунче чедирер орук ол болур” – деп, Вячеслав Ондар бүзүрөп турар.

Владислав ХОВАЛЫГ:

“Чөөн чүкче эргилип турарывыс Тываже демир-орук тудуун дагын база чугула айтырыг болдурган”

Тываның Баштыңы “Интерфакска” республиканы удуртуп-баштап келгени бир дугаар чылының дургузунда бодунуң командазының ажылының түңнелдери, экономиктиг стратегия болгаш регионнуң эргиде-ле чидиг айтырыгларын шиитпирлээр талазы-биле чаа арга-хоргаларының дугайында чугаалап берген.

– Владислав Товарищ-тайович, силерни регионну баштаар албан-дужаалга томуйлаанындан бээр бир чыл эрткен болгай. Бо үе дургузунда кандыг чугула айтырыгларны шиитпирлээр ужурга таварыштыңар база силерге чаа ажил-үлгеге кандыг бергелер таварышты?

– Ажылдың бодунга хамаарыштыр бергелер чогуу турбаан боор, чүге дизе 1992 чылдан тура удуртуп-баштаар органарга ажилдап келгенимден бээр ам таптыр-ла 30 чыл болуп турары бо. Федералдыг звенога-даа, республика чергелиг яамаларга-даа, тус чер бот-башкарылганын-даа – Кызыл хоорайның мэри болуп ажилдап чораан мен. Республиканың Баштыңы албан-дужаалга томуйладыр бетинде ий чыл ажыр улуг дээн энергетика адыры – “Тываэнергосбытты” удуртуп турган мен. “Губернаторлар школы” деп адаттынып турар Күрүне удуртулганын дээди школага өөренигеним меңээ дыка ажыктыг болган. Аңаа чогуур билиглерни алганымдан аңгыда, бо хүнде федералдыг адырларда бедик албан-дужаалдарны эзлей берген кижилер-биле харылзаа тудар арга меңээ тургустунган.

Республиканы удуртуу оон мурнундагызынга бодаарга, ажылы-даа хей, харысалгазы-даа бедик: харылзажыр кижилерниң саны улам көвүдээн, долгандыр хей-хей чаа кижилер тыптып келген. Баштайгы үеде көдээ ажил-агый дээн ышкаш адырларга чаңчыгар ужурга таварышкан мен.

Федералдыг деңнелди удуртукчулары-биле харылзажыры меңээ база чаа чүүл болган: Россияның Чазаның оралакчы даргалары-биле, федералдыг деңнелдиң сайыттары-биле амы-хууда-даа, ВКС дамчыштыр-даа доктаамал ужуражыр апарган мен. Бодумну ажил-агый кижилер деп санаар чораан мен, тодаргай ажил-үлгени боттандырып, “чер кырынга” ажилдап чораан болгай мен. Ам мээң албан-хүлээлгелеримде полити-

каже сагыш салыры, партиялар болгаш хей-ниити организациялары-биле харылзаа тудары база кирип турар апарган. 2021 чылдың төнчүзүнде “Чаңгыс демниг Россияның” тус черде салбырын удуртуп-баштай бергеним Москвага айтырыглар шиитпирлээринге база республиканың парламенти-биле харылзаа тударынга дузалап турар деп санап турар мен.

Бир чыл бурунгаар республиканың удуртукчузу албан-дужаалче кирип тура, бодумнуң мурнумга дараазында сорулгаларны салган турган мен: экономиканы хөгжүдери, чурттакчы чоннуң амыдыралының шынарын бедидери база регионга политиктиг турум байдалды чедип алыры. Макрокөргүзүлгелер езугаар алырга, ниитизи-биле бис ук сорулгаларны чедип апкан бис.

Эрткен чыл январь-бүрү болушкуннар-биле байлак чыл болган: чурттуң Президентизи-биле харылзашканым, республиканың Баштыңы албан-дужаалга соңгулдаларга киришкеним, Тываның Дээди Хуралына ам боттандыраар сорулгалар дугайында Айыткалды кылганым база кожууннар кезип ажилдааным. Оон аңгыда, бүгү чурт-биле кады бис коронавирус инфекциязы-биле доктаамал демиселди чорудуп, кызыгаарлаашкыннар турбужеге, бистиң регионувуска бир кол болушкун – Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чыл оюн бедик деңнелге байырлап эрттирген бис.

Чурттакчы чонну дүвүредип турар чидиг айтырыгларны шиитпирлээр-биле доктаамал ажилды чорудуп турар кижилер – республиканың Чазан хевирлээри кончуг чугула ажил болган. Ол дээрге мээң оралакчыларым, яамалар болгаш

республика эрге-чагыргазының өске-даа адырларының удуртукчулары – мээң командам.

– Канчалдыр, кандыг негелделер аайы-биле командаңар хевирлеп турдунар?

– Тус-тузунда өскерилгелер томуйлаашкын соонда дораан болуп эгелзэн. Олар кандыг негелде аайы-биле болуп турганын? База катап сагындырып каайн – мен “черге ажилдаар” кижилер болгай мен. А черге ажилдаарының дүрүмнери бөдүүн. Кандыг-даа деткимче чокка чонну көвүрүг тударынче мөөңөпкен кижилер болза – ол эр хей. Бизнесиң аңгы-аңгы адырларын каттыштырып шыдапкан болза – база тергип шынар. Шак ындыг кижилер көвей болган болза эки, олар мага-ботта арыг хан ага бергени-биле дөмей. Шак ындыг кижилерниң мергежии бээринге арга-дуржулга, удуртуп-баштаар ажилдың оода эге чадазы турары күзенчиг. Ынчангаш бистиң командамыста амгы аныктарның “динозаврлар” деп баштактанып турары кижилер база бар. Оларның аразында Президент Ш. Ооржактың үезинде-ле 20 чыл бурунгаар ажилдап турган улус безин бар. Ынчалза-даа бо таварылгаларда салым-чаяан биле мергежил каттышканын айтып каары чугула.

Оон аңгыда, Кызыл хоорайны удуртуп-баштап турган үемде-ле билер улусумну, өске регионнарда специалистерни база ажилга хаара туткан мен. Мында чаңгыс дүрүм бар: командада “бир-ле кижиниң кижизи” деп билишкен чок, а салдыг даалгаларны күүседир кижилер бар. Ажилды угбайн барган кижилер-биле байырлажып турар бис. Ында хомудаар хире чүү-даа турбас ужурлуг, чаңгыс чер-чурттугларывыстың эрге-ажыктарының дугайында чугаа чоруп турар болгай.

– Бо чыл Тывага экономика талазы-биле кандыг байдалга эрткенил? Республика кандыг көргүзүлгелерни чедип ап шыдааныл?

– Ниитизи-биле Тыва бо үени ажырбас эрткен, экономика талазы-биле байдал база турум. Кол макроэкономиктиг көргүзүлгелер талазы-биле байдал эки. Тускайжыттыг социал-экономиктиг хөгжүлдө программаны боттандыраар ажил соксаваан, чамдык телевиделдер ам ажилдап турар бүдүрүлгелер апаргылаан: демир-бетон кылыгы, тууйбу, ыяштан тудуг материалдары. Оон аңгыда, бүдүрүлгө талазы-биле база багай эвес көргүзүлгелер бис: бүдүрүлгө хөгжүлдениң темпизи-биле республика Сибирь регионнарының аразында үш дугаар черде.

Мал ажылы база өзүлдеде, 2021 чылда тараа-быдаа аймааның ниити дүжүдү 2020 чылга деңнээр, 13 хуу өскөн. Чыл дургузунда 108,5 муң дөрбелчин метр чурттаар оран-сава аймаа туттунган. Чуртталга-коммунал ажил-агыйының адырын база шыңгызы-биле чурумчудуп эгелзэн бис: коммуна ажил-агый бүдүрүлгелеринге автоном-нуг электри хандырылганын үндөзүн-дөстөрүн саткан, 48 чаа шагның тускай техникасын садып берген бис – хей чылдар дургузунда бо адырга чаа техника аймаа шуут саттынмай турган.

Доктаамал авиарейстерни субсидиялаанының ачызында регионнар аразында авиааргыжылга хемчээли үштүң бир кези хире улгаткан, аргыжылга бар регионнар саны өскөн, Новосибирск, Москва, Красноярск, Иркутск хоорайларга Абакан биле Улан-Удэ немешкен.

Кызыл биле Шагаан-Арыг хоорайларга 280–280 олуттар-

лыг үш уруглар садтарын туткан, Ийи-Тал суурга 30 олуттуг ясли оран-савазын ажылгалче кириген, үш хууда уруглар садтарынга 70 немелде олутту тургускан. Бо талазы-биле саң-хөө хандырылганы “Демография” национал телевидел езугаар чоруттунган, ниити түңү 729,9 млн рубль болган. 825 олуттуг база бир школаны, эмнелге черлерин тудуп эгелзэн. Шалың телевиди өскөн, ылаңгыя башкыларның шалыңы элзэн өскөн. Шалыңның магадылалдыг кезээ 40 хуу чедир өзе берген.

Энергетика талазы-биле хүлээттинген шиитпирлер сагышта арткан. Тывада электри энергиязының тарифтери эң-не бедик, кожанында Хакасия биле Иркутск областарында каш катап чийк болгай. Шак бо чидиг айтырыгны шиитпирлээр-биле езулуг демисел чоруп турган деп болур. Бирээде, юриктиг төлээлерге электри энергиязының таривин барык 30 хуу бадырыпкан бис. Сайгарлыкчыларга, бүгү республикага ол улуг деткимче болган.

Чонга аар өртектиг хөмүр-даш садар талазы-биле хей чылдарда шиитпирлеттинмейн келген чидиг айтырыгны ийи талага таарымчалыг кылдыр шиитпирлеп шыдаан бис. Бир талазында, чонга хөмүр-даш өртзөн тоннага хамаарыштыр 500 хире булгө чийгеткеш, хөмүр-даш биле төлчүткен хандырылга системазын тургузуп эгелзэн бис. Ук сорулга-биле кожууннарда хөмүр-даш шыгжаар черлерни катап тургузуп, чонга-даа, хөмүр-даш сөөртүкчүлеринге-даа таарымчалыг байдалдар тургустунган турар ужурлуг, ынчан өртектөрже салдар чедир болур апаар бис. Өске талазында, хөмүр-дашчыларга база дузалаан бис: олар федералдыг чазактан экспорт квоталарына магадылалды алган, ынчангаш республикадан дашкаар рынокка немей ажилдап алыр аргалыг апарган, ында өртект-үне өзүп турар болгай.

Оон аңгыда, чонну база бюджет адырын одаар чүүл-биле хандыраар сорулгалыг Ак-Талда хөмүр-даш тывыжын ажылгаар айтырыгга бурунгаарлап олурар бис. Боттарывыстың хөмүр-даш казып тывар бүдүрүлгевис ажы-дар айтырыгны шиитпирлеп турар бис. Телевиделди эчизинге чедирисивиссе, чийгелде алыр хамаатыларны чийк өртектиг хөмүр-даш-биле хандырыптар арга-шинек биске тыттып келир боорда, республика иштинге одалга рыногунга чийилгени улгаттыраар арга тургустунуп келир.

– Республиканың хөгжүлдениң стратегтиг угла-нышкыннары кайы хире өскерилгенил?

– Тываның амгы Чазаның бодунуң экономиктиг стратегия-зы чок деп турганын болганчок дыңнаар-дыр мен. Айтырыгны чедир билбес кижилер ынчаар чугаалап болур. Кандыг-даа регионнуң үр хуусаалыг стратегиязын хевирлээринге курлар, транспорт схемалары, бар бүдүрүлгө аппараты үндөзүн-дөс болур. Мээң сактып турарым-биле алырга, Тываны хөгжүдериң каш-даа стратегиязын ажилдап кылган турган. Олар-биле таныш улус 1980 биле 2000 чылдарның документи-лериниң аразында дөмей чүүлдери хей деп билер.

(Уланчызы 6-гы арында).

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

ТОЧКА РОСТА

Школаларның материалдыг баазазын экижиткени

Тываның Баштыңы албан-дужаалга Владислав Ховалыгның ажилдааны баштайгы чыл эң-не нарын болгаш берге болганы чугаажок. Чүге дээрге регионунуң бирги удуртукчузу албан-дужаалды ээлээн кижиге кижилерниң хамаарылгазы аңгы-аңгы, оларның аразында чаа удуртукчу ажил-агыйжы арга-шинээнге, кижизиг мөзү-бүдүжүгө бүзүрээр, бүзүрөксевес-даа кижилер тургулаар. А Владислав Ховалыгга Тываның чурттагы чонунуң барык шуптузу кончуг ынаныр, республикада социал-экономиктиг байдалды улам-на экижидип шыдаар дээрзинге бүзүрээр, деткимчени көргүзеринге белен дээрзи, ону бедик албан-дужаалга томуйлаптарга-ла, дораан көстү берген. Чүге дээрге Владислав Товарищайович багай эвес ажил-агыйжы удуртукчу дээрзи чонга билдингир турган.

Чогум-на харын, республиканың бирги удуртукчузунга арга-дуржулгалыг ажил-агыйжы кижизирин чон манап турган-даа чадавас. Тываның Баштыңы албан-дужаалга ажилдай бергешле, республиканың кожуннарын ол кезип, чер-черлерде байдал-биле боду хууда таныжып, кижилер-биле ажык чугаалажып, чедер-четпестерниң чылдагааннарын сайгарып, хамыктың мурнунда кандыг ажилдарны кылып чорударын сүмележип эгелээнинден-не ооң ажил-агыйжы чоруу херек кырында көстү берген. Ынчангаш чурттагы чон ону ажил-херектерге-даа, сагыш-сеткили-биле-даа деткип эгелээн. Ооң бир херечизи — Тываның Баштыңының 2021 чылда соңгулдары. Бо албан-дужаалга Владислав Ховалыгны чон соңгуп алыр дээрзинге чигизинг тыва ниитилелге ынчан барык турбаан.

Тываның Баштыңының албан-дужаалына Владислав

Ховалыг ажилдаандан бээр мугур бир чыл эрткен. Бо үениң дургузунда кандыг ажил-үүлени ол чогуруп шыдапканыл? Чижек кылдыр өөредилге адырын көрээлиңер.

ШКОЛАЛАР СЕПТЕЛГЕЗИ

Республиканың школаларының хөй кезии 1950–1960 чылдарда туттунган. Оларның аразында Тыва Арат Республика үезинде-даа туткан бажыңнарлыг школалар бар. Ынчангаш өөредилге адырынга эң чидиг айтырыг — школаларның эрги бажыңнарының септелгези, чаа школаларны тудары. Бо айтырыгны шийтпирлөвөс болза, бажың-балгады багай школаларга өөредилге-кижизидилге ажылын чедишкенин чорудары берге. Республиканың школаларының бажыңнарының элээн хөй кезинин эргилээнин Тываның Баштыңы албан-дужаалга ажилдаанының мурнунда-ла Владислав Ховалыг билир турганы чугаажок. Эрткен 2021 чылдың чайын кожуннарын кезип чоруп тургаш, школаларга барып, оларның материал-техниктиг байдалын хынап көргөн. Ооң түңнелдери-биле республиканың школаларының септелгезинин планын ажилдап кылган. Бажыңнары аргажок эргилээн школаларга септелге ажилдарын дарый чорудар даалганы Владислав Ховалыг берип, республикага дуза кылдыр федералдыг төптөн келген 1,5 миллиард рубль акшадан школаларның септелгезинге херек акшаны тускайлап үндүргөн. Чижээлээрге, Чаа-Хөл кожунунуң Ак-Туруг ортумаа ниити билиг школаның септелгезин акшалаңдырганының ачызында 2021 чылдың сентябрь айга чедир школаның септелгезин дооскаш,

чаа өөредилге чылын эгелээн. Тере-Хөл кожунунуң төвү Кунгуртуг суурда бичии уруглар садының капитал септелгезин, Чаа-Хөл биле Бояровка суурларда бичии уруглар садтарының чылыдылга системаларын септээн. Бо дээрге 2021 чылда кылып чоруткан септелге ажилдарының чүгө чамдызыдыр. Республиканың өөредилге болгаш эртем черлеринин материал-техниктиг баазазын чаартырынга 2021 чылдың август айда 100 миллион рубль ажык акшаны үндүргөн.

Кызыл хоорай чоогунда солагай талакы дачаларның девискээринде туттунган улуг школаның 2021 чылдың сентябрь 1-де ажыттынганы ол дачаларда школалар уругларга болгаш ада-иелерге улуг өөрүшкү болган. Бо школаны тудуп, ажылгалга киририн олар каш чыл дургузунда четтикпейн манап турганнар. Дугаары 18 школаже 1500 хире оолдар, уруглар өөренип кирген. Оларның барык чартык кезии Кызыл хоорайның аңгы-аңгы школаларына өөренип, орукаргыжылга талазы-биле берге байдалга таваржып турганнар.

Республиканың ниити өөредилге черлеринин материал-техниктиг баазазын улам быжыглаар талазы-биле хемчеглерни Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг уламчылап турар. “2022–2026 чылдарда “Тыва Республиканың ниити өөредилге организацияларының капитал септелгези болгаш дерилгези” төлевилелди бадылаар дугайында” доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган. Бо төлевилелдиң кол сорулгазы — ниити өөредилге организацияларының бажыңнарының байдалын нормативтиг негелделерге дүүштүр септеп чаартыры. Ниитизи-биле 61 оран-саваның септелгезин 2022–2026 чылдарда чорудар.

“Тыва Республиканың ниити өөредилге организацияларының капитал септелгези болгаш дерилгези” төлевилелди бадылаар дугайында” доктаалды Тыва Республиканың Чазаа хүлээп алган. Бо төлевилелдиң кол сорулгазы — ниити өөредилге организацияларының бажыңнарының байдалын нормативтиг негелделерге дүүштүр септеп чаартыры. Ниитизи-биле 61 оран-саваның септелгезин 2022–2026 чылдарда чорудар. 2022 чылда 26 ниити өөредилге школаларының бажыңнарын септээрин планнаан.

2022 чылда 26 ниити өөредилге школаларының бажыңнарын септээрин планнаан. Олар дээрге Шагаан-Арыг хоорайның дугаары 2, Тожу кожунунуң Адыр-Кежиг, Чеди-Хөл кожунунуң Ак-Тал, Каа-Хем кожунунуң В.П. Брагин аттыг Бүрен-Бай-Хаак ортумаа ниити билиг школалары дээр өске-даа школалар.

Ниити билиг школаларына өөреникчи уруг-дарыгның саны чыл санында көвүдөп турар. Оларның саны 2021–2022 өөредилге чылында 71600, ол дээрге 2020–2021 өөредилге чылдындан 200 өөреникчи хөй. Өөреникчилери ийи ээлчегде өөренип турар школалар бар. 4 школада үш ээлчегде өөренип турар. Ынчангаш школаларны не-мей тудары, оларның өөредилге, материал-техниктиг баазазын быжыглаары доктаамал шийтпирлээр ужуруг айтырыг. Ынчалдыр 2022–2026 чылдарда “Тыва Республиканың ниити өөредилге организацияларының капитал септелгези болгаш дерилгези” төлевилелди бадылаар дугайында” доктаалды Тыва Республиканың Чазааның хүлээп алганын баш бурунгаар көрүш деп санап болур.

ЫРАКТАН ӨӨРЕДИЛГЕ ШУУДААН

Тываның девискээринге коронавирус аарыгның нептерээни республиканың өөредилге адырынга, башкыларга, өөреникчилерге, студентилерге шыңгы шенелде болгаш дадыгышкын болган. Өөредилгени үзүктелдирбес, билиглерниң шынарын баксыратпас дээр, 2021 чылда ырактан (дистанцияга) өөрениринин материал-техниктиг баазазын быжыглаан, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң мындыг аргазын башкылар, өөреникчилер, студентилер чедишкенин шижээди ап, ажыктыг арга-дуржулгалыг апарган. Өөреникчилерниң, студентилерниң билиглериниң шынары баксыраар хамаанчок, харын-даа 4,8 хууга экижээн деп республиканың Өөредилге яамызы дыңнаткан. Ырактан өөрениринин материал-техниктиг баазазын улам быжыглаары, ооң арга-дуржулгалыг улам сайзыраңгайжыдары чугула деп Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг санап турар. Чүге дээрге дистанцияга өөренири болгаш ажилдаары делегейде кидин-не хөгжүп турар, бо чүүл келир үеде ажилдың болгаш өөредилгениң бир кезээ апар. Ырактан өөрениринин аргазын кадының байдалы кызыгаарлыг

ажы-төлдүң уруглар садтарын-да, школаларда чедишкенин ажыглап, сайзырадып турар. Кадының байдалы кызыгаарлыг 4506 санның ажы-төл уруглар садтарында болгаш школаларда өөренип, ырактан өөрениринин, янзы-бүрү оюннарга, кезээлерге дээр өске-даа хөй-ниити болушкуннарга киржиринин дистанциялыг аргаларын чедишкенин ажыглап турар. Оларның хөй кезинге ырактан өөренири, эш-өөрү-биле харылзажыры, хөй-ниити болушкуннарга киржи чаңчыл болган чүүл апарган.

Өөредилге черлеринин материал-техниктиг баазазын экижидеринге национал төлевилелдер база улуг ужуру-дузалыг болган. “Өөредилге” национал төлевилелдиң угланышкыны-биле школаларның материал-техниктиг байдалын улам быжыглаарынче 447,4 миллион рубль акшаны республиканың Чазаа тускайлап үндүргөн. Чижээлээрге, хол-буду аарыг, кылаштары берге уругларның Ак-Довуракта школа-интернадынга база кады кызыгаарлыг уругларның Кызылда дугаары 10 школага 15 миллион рубль деткимчени көргүскөн. Ол акша-хөреңги-биле кады кошкак ажы-төлдүң өөрениринге таарымчалыг дериг-херекселди садып алган.

Республиканың өөредилге системазын сайзыраңгайжыдарынче 2021 чылда федералдыг бюджеттен 1,99 миллиард рубль акшаны берген. Ол акша-биле школаларның материал-техниктиг байдалын экижиткен.

Тываның Баштыңы албан-дужаалга Владислав Ховалыгның ажилдааны баштайгы чылда республиканың өөредилге адырынга кол чедишкени — элээн хөй школаларның септелгезин дарый чорутканы, өөредилге-кижизидилге ажылының материал-техниктиг баазазын быжыглааны деп башкылар, ада-иелер, чурттагы чон санап турар. **Шаңгыр-оол МОҢГУШ.**

НИИТИЛЕЛДИҢ ЧААГАЙ ЧОРУУ

Буян Ооржактың тырттырган чуруу.

Кайы-даа үеде, кандыг-даа удуртукчунуң холунга эрге-чагырга турда, чоннуң амыдыралының шынары бирги черге турар ужурлуг. Чурттакчы чонунуң амыдыралының деңнели, оларның чаагай чоруу дээш удуртукчу кижиниң бир-ле дугаар сагыш салыр ужурлуг адыры – социал адыр. Республикага 2021 чылда социал деткимчениң деңнели эрткен чылдарга бодаарга оранчок бедик болган.

215 сая рубльди бүдүрүлгелерге

Биче болгаш улуг бүдүрүлгелер ажыдарыга 215 миллион рубль акшаны чарыгдан. Бо угланышкын-биле 862 өг-бүлөгө деткимчени күрүнө көргүскен. Дараазында 955 амыдыралы чегей, берге байдалда өг-бүлелерге 64,6 млн. рубльге дет-

кимчени көргүскен. 64,3 млн. рубль акша азы ниити түннүң барык 16 хуузу 1240 хамаатыны өөреткеш, ажилга тургузарына чарыгдан. База ол-ла хире түннүң акшаны хууда дузалал ажил-агыйын хөгжүдүп алыр дээн 640 хамаатыга берген.

2,4 хуу кызырылган

Чоннуң амыдыралының деңнелин экижидеринче регионнуң удуртулгасы улуг кичээнгеи салып турар. 2024 чылга чедир яды-түрөңгү чорукту ийи катап азы 25,2 хуу чедир эвээжедир сорулганы ТР-ниң Баштыңы В. Ховалыг салган.

2021 чылдың түннелдери долузу-биле ам-даа үнмээн, ынчалза-даа баш бурунгаар санаашкыннар-биле алырга, 2020 чылга көөрдө, ядамык чорук 2,4 хуу эвээжээн. Ол дээрже чазак-чагырганың билдиги удуртулганың үрө-түннели-дир.

28966 өг-бүлө губернатор төлөвилелинде

2021 чылда «Инек – чөмгерикчи малым», «Социал хөмүр-даш», «Социал картофель» дээн ышкыш губернатор төлөвилелдери ажылын уламчылаан. Ук төлөвилелдерниң кол-ла сорулгасы – хөй ажы-төлдүг болгаш амыдыралы чегей

өг-бүлелерге күрүнениң деткимчези. Үстүндө даңзыда ады кирген үш социал төлөвилелдерге ниитизи-биле 28966 өг-бүлө киржи, күрүнениң деткимчезин алган. Оларның ажил-агыйы бо хуннерде хөгжүп турар.

696 чурттаар оран-саваны өскүстөргө

Эрткен 2021 чылда чүгле Кызыл хоорайга безин 105 чаа квартираны бажың ээлеринге хүлээткен. Ниитизи-биле республикага 696 чурттаар оран-саваны

ны ада-иезиниң хайгааралы чок арткан өскүс уругларга туткан. Оларның 499-зун дугуржулга-керээ езугаар ээлеринге хүлээткен.

Хоочуннарга

2021 чылда социал албан черлерин тударынче улуг кичээнгеи угландырып эгелээн. «Улуг салгал» деп федералдыг төлөвилелдин ачызында Бурен кырганнар бажың-интернадынга 200

кижиге өй корпустарны туткан. Эргилээн бажыңнарның саны 2 катап эвээжээн. 2022 чылда Хайыраканда хоочуннар бажыңына 80 кижиге чурттаар 2 корпусту тудары планда көрдүнгөн.

Өг-бүлө төвүнге халас дуза

Чоннуң амыдыралын экижидер дээш, хөй ажил-чорудулгалыг өг-бүлө төвүн ажыдары планда көрдүнгөн. Ук төпке амыдыралы берге байдалда келген ада-

иелер кээп дузаны дилеп болур. Төпке келген хамааты юридиктиг, психологтук дээш кандыг-даа дузаны хары угда халас ап болур.

9 млрд социал угланышкыннарже

Эрткен 2020 чылга көөрдө, социал угланышкыннарже 12,8 хуу хөй акша-хөреңгини чарыгдан. Чижээлээрге, 2021 чылда ук угланышкынче күрүнө 9,103 млрд. рубльди ча-

рыгдааш, 2020 чылга көөрдө, 1 млрд. 140 хире муң рубль хөйүнү үндүргөн. Ынчангаш күрүнө социал төлөвилерни чогуур үе-шаанда болгаш долузу-биле боттандыраар аргалыг болган.

73 өг-бүлө алган

Республиканың чурт-такчы чонунуң 18 хардан өрү назылыг чонунуң 36 хуузу азы 73 муң хамааты күрүнөдөн саң-хөө деткимчени алган. Чаш ажы-төлдүг өг-бүлелерге – 5,834 млрд. рубльди деткимчеге күрүнө берген. Ол дээрже эрткен 2020 чылга көөрдө, барык 2,733 млрд. рубль хөй болуп турар. 5 миллиард ажыг рубль акшаны 103,8 муң ажы-төлдүг 73 өг-бүлелер алган.

Ай санында алыр 3 хардан 7 харга чедир уругларга пособиени 37 муң уруг алган. Чаңгыс катап алыр болгаш уруг азыраан дээш алыр пособиелерни 62 700 уругга күрүнө төлээн. 8,6 млн. ажыг рубль акшаны өг-бүлениң регионалдыг капиталы кылдыр төлээн. 16 берге байдалга таварышкан хамаатыга регионнуң Чазаандан материалдыг дуза кылдыр 520 муң рубль акшаны үндүргөн.

15 хуу кызырылган

2021 чылда ажил чок хамаатыларның санын эвээжедир сорулганы ТР-ниң Баштыңы В. Ховалыг салган. 2020 чылга деңнээрге, ажил чок хамаатыларның саны 15 хуу эвээжей берген. Чижээлээрге, эрткен 2020 чылда ажил чок хамаатыларның саны 23,5

муң кижиге турган болза, 13,5 муң кижиге чедир бада берген. Кызыл хоорайга «Россияда ажил» деп кадрлар төвүн ажитканы ук көргүзүгнүң эвээжээринге салдарын чедирген. 2022 чылда шак-ла ыңдыг төптү Танды кожуунга ажыдары планда көрдүнгөн.

3697 социал керээни чарган

Тыва Республика «Социал керээ» федералдыг төлөвилелди ажылгап тургаш, яды-түрөңгү амыдыралдан үнөр хөмчөглер боттандыраар регионнарның санынче кирген. 14 300 амыдыралы чегей хамаатылар 2021 чылда 3697 социал керээ-

лерни чарып, ажил-агыйын шуудадып алган. 5 муң ажыг киржикчи керээниң хуусаазы дооступ турда, чуртталгага хереглелдин эң кудуку деңнелинден (прожиточный минимум) артып турар орулганы боттары ажылдап ап шыдаптар апарган.

Владислав ХОВАЛЫГ: “Чөөн чүкче эргилип турарывыс Тываже демир-орук тудуун дагын база чугула айтырыг болдурган”

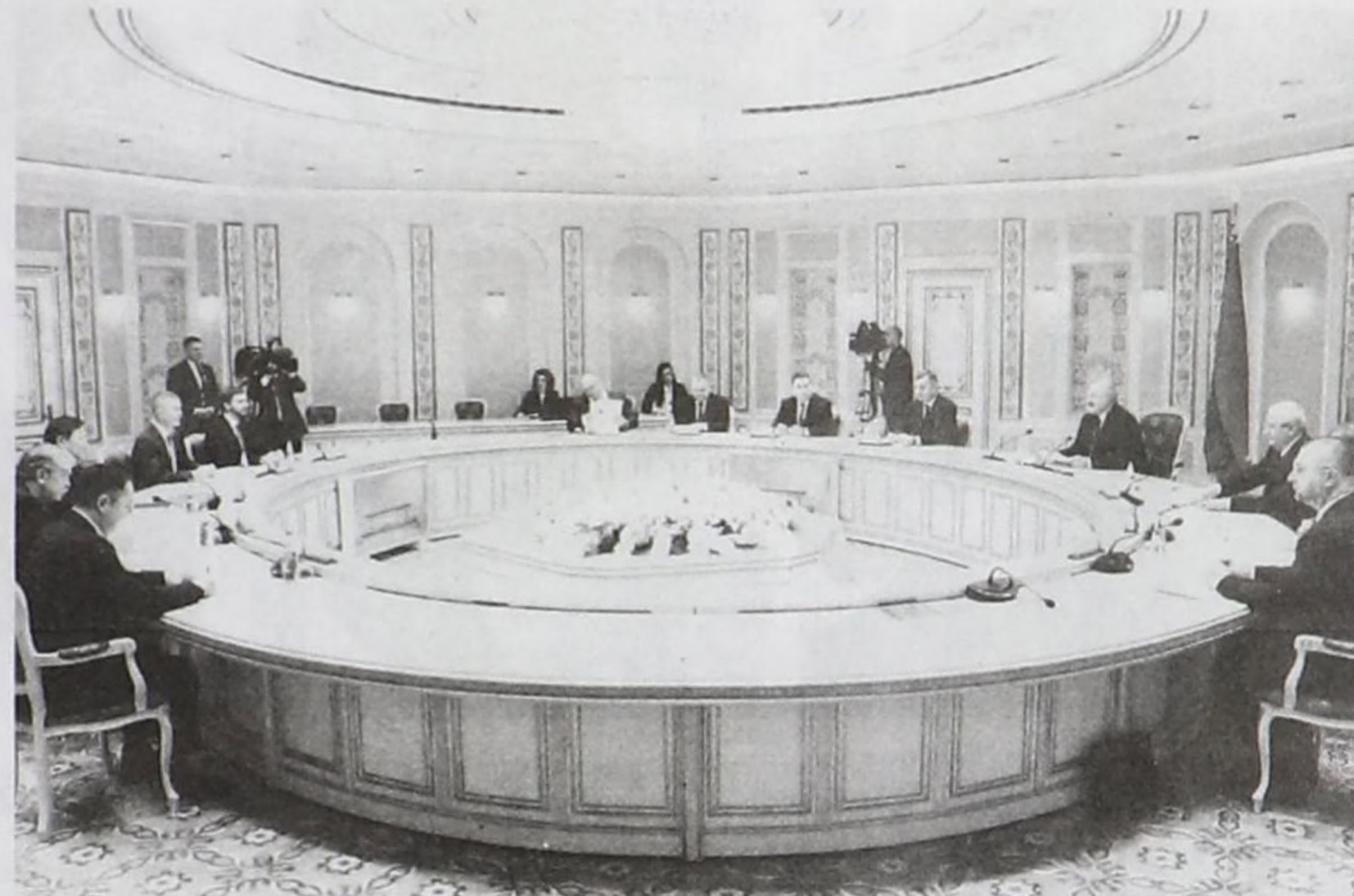
(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

Стратегия тургузуп турда, даштыкы факторлар чугула боор: федералдыг бюджет, үндүрүлгөр, каайлы системазы, делегей рыногунда ниити байдал. Олар доктаамал өскерлип турар, ынчангаш бис бо үеде республиканы хөгжүдөр стратегияны чаартыр ажилды чорудуп турар бис. Ол ышкаш адыр бүрүзүнүн хөгжүлдө стратегиялары база өскерлир – оларның ниити саны чээрби ажып турар.

Чижек кылдыр Тываның экономика тиги стратегиясында кол болуп турар Курагино – Кызыл аразының демир-орук тудуун кирип болур мен. Эрткен чылын Россияның Чазак уу айтырыгны соңгаарлаткан турган. А бо хүнде Чөөн чүкче эргилери чүгле кедилгэ эвес, а амыдыралга чугула херек апарганда, байдал өскерли берген. Демир-орукту чүгле хөмүр-даш үндүр сөөртүр технологтуг төлөвилел кылдыр эвес, а Моол биле Кыдатче транзиттиг коридор кылдыр үнелеп көөр болза, Тываже демир-орук тудуу дагын база чүгле республикага эвес, а бүгү чурттувуска херек чугула айтырыг апарган деп санап турар мен. Бодум туружумну Россияның Чазакка чедирген мен, ынчангаш ук айтырыгны ам РФ-тиң Транспорт яамызы биле өске федералдыг органдар дагын база өөренип көрүп эгелзэн.

Оон аңгыда, Белоруссияның бүдүрүлгелери-биле кады ажылдажылганы сайзырадыр талазы-биле бодамдар болгаш планнар бар. Олар база Тываны хөгжүдөрүниң стратегиязынга көргүстүнгөн турар.

– **Республиканың Баштыңы албан-дужаалга ажылдап эгелзэш, “Чаа шиитпирлер” деп аттыг принциптер дугайында чугаалап турган болгай силер. Ооң утказы чүдөл?**

Тываның Баштыңы В. Ховалыгның Белоруссияга ажил-агыгжы сургакчылаашкынындан.

– Бистиң мурнувуста хөй-ле шиитпирлээр айтырыглар турар, оларның аразында республиканың азы тус-тус муниципалитеттерниң удуртулгазының үр үе дургузунда шиитпирлээрин оралдажып келген айтырыглар база бар. Шак ындыг “назыдай берген” айтырыглар чаа шиитпирлерни негеп турар.

Чижээ, Тожу кожуунун энергия-биле хандырылганың дугайында айтырыг бар. Ук айтырыгны бо үеде чедир чүгле чаа-чаа дизель-генераторлар садары-биле, ынаар хөй-хөй кывар-чаар чүүлдер сөөртүп чедирери-биле шиитпирлеп турган. Бис амгы үеде “Ак-Суг” даг комбинатын электри энергиязы-биле хандырыптар чаа күштүг электродамчыдылга шугумун тударын чедип алган бис, ооң-биле кады ук кожуун хандыртынар.

“Чаа шиитпирлер” принциви

агаар бассейнин арыглаар айтырыгга база хамааржы бээр. Ук айтырыгны шагдан тура аңгы-аңгы аргалар-биле шиитпирлээрин оралдажып келген: хөмүр-дашты байлакшыдарындан эгелзэш, одалга дериг-херекселдерин экижидеринге чедир. Мен бодум хуумда хөмүр-даш-биле одаарындан ойталааш, газче шилчип, ук айтырыгны үндезини-биле шиитпирлээрин деткип турар мен – чуртту бүрүнү-биле газификациялаар талазы-биле даалганы Президент база берген турган болгай. Бо хүнде бис боттарывыс төлөвилелдеривис-биле “Арыг агаар” федералдыг төлөвилелче киреринге белен бис. Оон-даа өске чаа шиитпирлер негеп турар айтырыглар бар.

– **Республиканың хоойлужудулга эрге-чагыргазы Дээди Хурал-биле харылзааны канчаар тудуп турар силер?**

– Хуралдың депутаттары-биле сырый ажылдажылга бол-

гаш доктаамал диалог ачы-зында аравыста ажил-ишчи, бүдүрүлгү болгаш бүзүрелдиг хамаарылгалар тургустунган. Тываның Дээди Хуралы экономика тиги хөгжүлдө болгаш инвесторлар хаара тударына таарымчалыг байдалдарны тургузары-биле, Чазактың кириген эвээш эвес хоойлуларын хүлээп алган. Депутаттар бюджет хевирлеттинериниң айтырыгларын билдире-биле сайгарып, херек таварылгаларда өскерилгелерни кирип турарлар. Оон аңгыда, парламент республика деңгелиниң удуртукчулары кылдыр мээң киригеним кандидатураларны деткээн.

Кады ажылдажылганы доктаамал чорудуп, Хуралдың чөвүлели биле Чазактың чөвүлелиниң каттышкан хуралдарын эрттирер ажилдың бир хевирин ажылдап турар бис. Моон-даа соңгаар бистиң кады ажылдажылгавыс эки үрө-түннелдиг болур деп санап турар мен.

– **Эрте берген чыл дургузунда бодуңарның ажилыңарны канчаар үнелээр силер база командаңарга чоокку болгаш ортума хуусада кан-дыг айтырыгларны шиит-**

пирлээр сорулганы салып турар силер?

– Бо чыл меңээ белен эвес чыл болган. Хөйүнү кылган бис, ынчалза-даа ам-даа хөйүнү кылыр ужурлуг бис. Бодумга үнелел бербес мен, республиканың чону үнелелди берзин. Чедишкенин турган, аштырышкыннар, частырыглар, хараадалдар база тургулаан. Ажил кылбас кижичазыгны кылбас дээр болза, диванга чыда безин дыка хөй мелегей чүүлдерни кижичылып каап болур. Ол-ла частырыгны катаптавазы чугула, ынчангаш кылган частырыглар өөредиг болур ужурлуг. Тываның чурттагы чону дээш моон-даа эки ажылдаарына ол бүгү арга-дуржулга ажыктыг болур ужурлуг.

Сөөлгү айда делегейде, чуртувуста база Тывада байдал өскерли берген болгай. Донбасстың чонун камгалаары-биле база Россияга хамаарышкан дайынчы кыжанышкынны болдурбазы-биле тускай операция чоруп турар. Биске экономиктиг, информастыг, политиктиг дайын чарлаттыңан, санкциялар-биле холбашкан нарын байдалдарга ажилдаар ужурга таваржып тур бис. Коронавирус база, ооң-биле демиселде чедишкенин бар-даа болза, кайнаар-даа чорбаан.

Ынчалза-даа кандыг-даа чүүлдүн эки талазы турар, биске таварышкан бергелер бисти быжыктырып турарындан аңгыда, мурнувуста, ылаңгыя бизнеске чаа-чаа оруктарны ажыдып турар деп санап турар мен. Баштайгы эки медээлер бар: бистиң тараажыларывыс бо чылын бир дугаар экспорт рыногунче үнгөн болгай. Пандемия-биле холбашкан кызыгаарлаашкыннар турза-даа, республика 2021 чылда экспорт хемчээлин 200 муңдан 900 муң доллар чедир өстүрүп шыдаан (план 200 муң турган). Минералдыг курлавырлардан аңгыда, даштыкыже эт, аш-чем аймаандан субпродуктулар, тараа болгаш тус черге бүдүргөн өске-даа барааннарны садып-саарып турган. Чижээ, “Оргаадай” СПОК Казахстанче 10 тонна тыва далган садар керээни чарган. Беш чыл бурунгаар ол дугайында кым-даа безин бодап диттикпес турган болгай.

Эрткен чылче хая көрүнгөш, кол ажил ам-даа мурнумда деп чугаалап болур мен. Ону демнежип, кижичылыр бодунуң ажилчы олудунга боттандыар. Салдыганы сорулгавысче дээрде сылдыстар санавайн, боттук, билдингир ажилды чорудуп бурунгаарлаар бис. Командамга, Тываның чонунуң деткимчезинге бүзүрээр мен – эки үрө-түннелдиг ажилдың кол үндезини ол деп санаар-дыр мен.

И. САНЧАТ белеткээн.

Чуруктарны архивтен алган.

Ийи-Талда уруглар садының ажыдышкыны.

“Оргаадай” ажил-агының тыва далганы.

«ЧЫЛДЫҢ БАШКЫЗЫ» МӨӨРЕЙ

Хову-Аксының башкылары тергидээн

Тывада башкыларның билиг-мергежилин эң кол мөөрейи – «Тыва Республиканың чылдың башкызы» мөөрейиниң түңнелдерин үндүргөн. 185 башкы Россияга профессионал мергежил мөөрейинге киржир эрге дээш билиг-мергежилин шылгашкан.

Мөөрейниң регион чадаларында эрттирген башкыларның боттарының чогадыкчы кичээлдеринге, мастер-класстарына жюри демдектерни салган. Эң төнчү кезинде арткан беш башкы республиканың өөредилге сайыды Алексей Храмцовтун боду-биле ажык чугааны кылган соонда, мөөрейниң түңнелдери билдинген.

«Тыва Республиканың чылдың башкызы–2022» мөөрейниң регион чадазының тулган тиелекчизи – Чеди-Хөл кожуунунун Хову-Аксы школазының эге класстар башкызы Наталья Ооржак болган. А «Тыва Республиканың чылдың кижизидикчи башкызы–2022»

мөөрейге база-ла Хову-Аксы суурда «Дюймовочка» уруглар садының кижизидикчи башкызы Туяна Сат шылгарап тиилээн. Тиелекчилерге 100 муң рубль акша шаңналын тывыскан. Ам олар мөөрейниң бүгү-российжи

чадазынга Тыва Республиканың адын камгалап киржирлер.

«Тыва Республиканың чылдың башкызы – аныяк специалист–2022» деп атка Кызылдың 4 дугаар школазының орус дыл болгаш литерату-

ра башкызы Анастасия До-накай, «Төрзэн дыл, ол ыш-каш орус дыл башкыларының бүгү-российжи мастер-класы–2022» деп мөөрейге Тываның кадет корпусунун төрзэн (тыва) дыл болгаш чогаал

башкызы Алдынай Даржай, «Тыва Республиканың чылдың директору–2022» атка Тоора-Хем школазының директору Любовь Дажы-Лама, «Тыва Республиканың тулган эр башкызы – лидер болгаш дагды-ныкчы–2022» деп атка Кызыл-Мажалык суурнун 2 дугаар школазының биология башкызы Мерген Сюрюн, «Тыва Республиканың психолог башкызы–2022» атка Кызылдың 8 дугаар школазының психолог башкызы Айдаша Наваждай, «Кижини кижизидери–2022» деп номинацияга Тываның кадет корпусунун англи дыл башкызы, класс удуртукчузу Регина Донгак, «Тыва Республиканың чылдың мастери–2022» атка Тываның тудуг техникумунун Шагаан-Арыг хоорайда салбырының бүдүрүлгө өөредилгезиниң мастери Руслана Седен олар төлептиг болуп, шаңналдарны алган.

Мөөрейниң тиелекчилеринге, шылгараңгай киржикчилеринге Дус-Хөлде «Башкы» пансионатка дыштаныр путевкаларны, акша шаңналдарны тывыскан.

Тываның Өөредилге болгаш эртем яамызының парлалга албанының медээлеринден.

УЕЖИЛЕРИВИС ОВУР-ХЕВИРИ

Шииткекчи

Эрге-хоойлу органнарының хоочуну, Тыва Республиканың алдарлыг юризи Любовь Дамдын хоойлу-дүрүм камгала-лынга 38 чыл дургузунда ажилдап, Тываның суд системазынга аңгы-аңгы албан-дужаалдарны ээлеп, кижилерниң салым-хуузу-биле холбаалыг белең эвес үүле-херекке эртем-билиин, сагыш-сеткилин берип чораан. Любовь Дамбыл-ооловна амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада.

Ада-иези Дамбыл-оол биле Мария Уваннайларның өг-бүлезиниң хөй ажы-төлүнүн 3 дугаар уруу болуп Любовь Дамбыл-ооловна төрүттүнгөн. Авазы Мария Сандаковна эге класстарга башкылап, хөй чылдарда Тес-Хем кожуунунун улус судунга арат төлээзи болуп турган. Ачазы Дамбыл-оол Бадиевич чолаачылап чораан. Уваннайларның өг-бүлези демниг, найыралдыг. Ада-иезиниң ажил-ишке кызымаа, амыдырал-чуртталгага төлептии ажит-төлүнүң кижизидилгезинге дээштиг салдарлыг болган.

Люба эки өөредилгелиг, чурумнуг өөреникчи турган. Школаның хөй-ниити амыдыралына идепкейлиг киржип, комсомол эге организацияның секретарының хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседип, янзы-бүрү ажыл-херектерге эш-өөрүн хаара тудуп чораан. Спортка дыка хандыкшылдыг, эң ылаңгыя хаак маргылдаазына шаңналдыг черлерни үргүлчү чаалап алып турган.

Школаны дооскаш, кандыг эртем-билигиги, ажилдыг болурун аныяк кижилерге иштинде боданы бээр. Ооң бодунун күзелинден аңгыда, кайы-бир төлептиг кижини дөзексээр таварылгалар тургулаар. Самагалдай суурнун Шумовтар кудумчузунда чурттап турар херэзжен кижилер даады-ла Любаның ада-иезиниң бажыңының чаны-биле эрте-дүжери эскерип,

Л. ДАМДЫН.

ооң даштыкы омур-хевир, кетинери, бодун алдынары аныяк уругга бир-ле онзагай көрүштү оттура берген. Ол кижилер Тес-Хем кожуун судунун даргазы Долгар Ондаровна Оюн-Бартан. Ооң ажылын Люба сонургап, келир үеде ол чараш кадын дег шииткекчи болуп изиг күзели тытып келген. Люба школаның доозукчу класзына өөренип тургаш, «Аныяк юрист» бөлгүмчө барып, Долгар Ондаровнаның эрге-хоойлу дугайында тайылбыр лекция, беседаларын кичээлге ийи динчип, билиглерни шигээдип ап турган.

Боттанган күзел

Школаны дооскан аныяк кыс юридиктиг университетче экзамен дужаагаш, баллы четпейн, ол удаада кирип шыдавайн барган. Люба аңаа улуг дыка унда-равайн, кожуунунун суд черинге аштакчылап, улаштыр секретарьлап ажилдаш, хөйүн көрүп, билип алган. 1977 чылда Пермь хоорайның күрүне университединче экзаменнерни дужаап, ол дээди өөредилге черинче өөренип кирген. 1982 чылда ону чедишкенин дооскаш, юрист-консультантылап, нотариуста-даа ажилдаан. Республиканың

юстиция сайыды Анай-оол Дытыпаевич Ховалыг 1983 чылда Любовь Дамбыл-ооловнаны келдиргеш, судка ажилдаарын сүмелзэн. Ол үеде судьяларны, амгы үеде депутаттар ыш-каш, шилип соңгуур турган. Оларның допчу намдарын, эртем-билиин кижилерге таныштырып, чон-биле ужуражылгаларны органиастаар. Любовь Дамбыл-ооловна ынчан Кызыл хоорай судунун судьязына соңгуткаш, кызымак болгаш чедишкенин ажилдап, суд даргазының оралакчызына чедир депшип, 18 чыл дургузунда ажилдаан. 2001 чылда Любовь Дамбыл-ооловна Дээди судтун кызыгаарлаашкын чок бүрүн эргелиг судьязына соңгуткан. Ол дээрже ооң ажылына бедик үнелээшкын болгаш көдүрлүүшкүн-дүр. Аныяк шииткекчини амыдыралга, ажилга белеткеп, чагыс-сүмезин берип чораан дагдыныкчы башкылары, арга-дуржулгалыг шииткекчилер Надежда Васильевна Лещинскаяның, Долгар Ондаровна Оюн-Бартанның берген арга-сүмелерин, деткимче дужазын Любовь Дамбыл-ооловна улуг өөрүшкү-биле сактып, оларга өөрүп четтиргенин илередип чоруур.

Ол үелерде бо одуругларның автору Кызыл хоорай судунун арат төлээзи болуп, херектер сайгарарына болгаш кожуннарже үнүүшкүнүг судтарга киржип, судья Любовь Дамбыл-ооловна-биле кады ажилдап турган. Ажилга албан-херектер маргыжышкыннары, өг-бүлелериниң кежигүннериниң аразында юридиктиг чөрүлдээр дээш өлүрүкчү аар кем-херектерге чедир сайгарып турган бис. Акша-шалың өй-шаанда үнмээн чылдагааннарын, чөптүг эвес чорук уржуунда ажил-агы чок арткан кижилерниң хомудалдарын судка сайгарып, оларны катап ажилга тургузарына чедир шын шиитпирни үндүрерин чедип ап турдувус.

Чоннун хомудал бижектериниң сайгарылгазын хоойлудүрүмгө дүүштүр шын чорудуп, шиитпирни үндүрери ындыг-ла амыр эвес дээрзин айтып каайн. Бодум ол үелерде истелге ажылын сонургаар, арат төлээзи

кижи болгаш, судтарга олуржуп, кижилерниң салым-чолу-биле холбашкан шиитпирлерни хүлээп алырына киржип, ол бүгү мээң ажыл-ижимге, амыдыралга херек, ажыглаттына бээр улуг өөредиг болганын демдеглевшаан, шынныг чорук кезээде тиилээрин айтып каар-дыр мен.

Любовь Дамбыл-ооловна судьяларның Бүгү-российжи чыыжына делегат болуп киржип, Тыва Республиканың суд коллегиязының кежигүнүг ийи катап соңгуткан, бо шыңгы органнун даргазына база соңгудуп чораан.

Страсбургка четкен

Тыва Республиканың Дээди судунун шииткекчизи албан-дужаалга ажилдап тургаш, Францияның Страсбург хоорайда Кижиниң эрге-ажыын камгалаар европейжи судче Любовь Дамбыл-ооловна Дамдын 2017 чылдың ноябрь айда сургакчылап, ооң ажил-чорудулгазы-биле чоок таныжар аас-кежиктиг болган. ТР-ниң Дээди судунун даргазы Н.Ч. Күжүгет болгаш Дээди судтун кежигүннериниң шиитпир-биле ындыг улуг бүзүрелди судья Любовь Дамдынга көргүскеннер. Ол делегацияның составына колдуунда-ла Россияның область болгаш край судтарының оралакчы даргалары, шииткекчилер чораан. Париже ужул четкеш, Шарль де Голль атыг аэропортка дүрген халыыр поездиге олурупкаш, 2 шак эрткенде Страсбург хоорайга чедер бергеннер. Поездиниң салону самолетка дөмей, ишти кончук эптиг, таарымчалыг болган. Шимзэн чок, соктаашкынар дыңналбас, чүгле удур эрткенде поездиниң «хиг» деп караш кылынганын эскерип болур. Оларны демир-орук вокзалына уткуп ап, отельге чедирип, 70 чылдарның аяны-биле кылдынган улуг этсептиг делгем өрээлдерге аалчыларны чыттырган. Дыштанып хонганының эртенде Кижиниң эрге-ажыын камгалаар европейжи судка чедер бергеннер. Европа Совединде делегейниң бүгү чурттарның төлээлери ажилдап турар. Россияның

болгаш өске-даа чурттарның төлээлери-биле ужурашканнар. Ында кончук сайзыраңгай, эртем-билигиги кижилер ажилдап турарын чугаалаары артык эвес. Кижиниң эрге-ажыын камгалаар европейжи судтун ажил-чорудулгазы-биле таныжып алганы судья Любовь Дамдынның ажылына дыка дузалыг болган.

Хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, Любовь Дамбыл-ооловна республиканың хөй-ниити ажылына идепкейлиг киржип турар. Чоокта чаа Кызылдың дугаары 17 ортумак школазының социал педагогтарының чалааны-биле доозукчу класска корум-чурум болгаш эрге-хоойлу дугайында солун чугааны кылып, ужуражылганы эрттирген. Уруглар боттарының сонургаан айтырыгларын салып, билдингир харыяларны алганнар.

– Чоок кижилери кем-херек кылгаш, шииттирип чораан болза, юридиктиг өөредилге черлеринге өөренип болур бе? – деп айтырыгга «Өөренип болур, ынчалза-даа судья болурунга хоойлу эзууга кызыгаарлаашкын бар, адвокат, нотариус, юрист-консультант болуп ажилдаарын чөпшээрер турар» – деп харыялаан.

Дамдыннарның салгалдары өг-бүле династиязын эрге-хоойлу шугумунда уламчылап турар. Любовь Дамбыл-ооловнаның өөнүң ээзи Анатолий Александрович Дамдын Иштики херектер органнарына 30 чылдар дургузунда ажилдаан. Оларның уруглары ада-иезиниң изин уламчылап, база-ла эрге-хоойлу шугумунда ажилдап чоруурлар. Уругларының кайызы-даа Москвада Россияның эрге-хоойлу академиязын дооскан.

Аныяк назынывыста ажылывыс аайы-биле бот-боттарывыс билчир чораан болгаш, аравыста эш-хуу найыралавыс үзүлбээн. Спортка сонургалывыс бисти улам чоокшулаткан.

Раиса ОНДАР,
РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тиң журналистер, ТР-ниң чогаалчылар эвилелдериниң кежигүнү.

Тыва Республиканың билдингир, тергийн спорт тайылбырлакчызы чораан, ССРЭ-ниң, РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң күш-культуразының болгаш спорттун тергиини, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң спорт мастери, Тыва АССР-ниң күш-культура болгаш спорттун алдарлыг ажилдакчызы, бүгү республикага билдингир чораан «Хүреш» агитбригаданың тургузукчузу болгаш удуртукчузу Владимир Сумакинович Биче-оол 2022 чылдың февраль айның 11-де 75 харлаар турган.

Ынчангаш Владимир Сумакиновичиниң дугайында, ооң тергийн спорт тайылбырлакчызы чораанын, уран талантызын сактып, Россияның болгаш Тываның улустун артизи Надежда Кууларның сактышкынын бараалгадыр-дыр бис.

Тергийн спорт тайылбырлакчызы

Владимир Биче-оол дугайында сактышкынынармын колдуунда бодунуң үезиниң тергийн спорт тайылбырлакчызының дугайында кылдыр чонга арттырып каайн. Ол база-ла чылдаганын.

Тыва хүреш маргылдаалары көөрүңге сундулуп мен. Хүреш дээрге бистиң үндезин культуравыстың тудуш, бурундан дамчып келген кезээ болгай, кижилер хаара тыртары-даа аажок, ынчангаш хостуг үем-не бар болза, стадионче далажыптар мен. Тыва кижиниң ханында сиңип калган кыйгы – хүрешке киржири азы көөрү деп бодаар мен. Чаш кижилер безин, чаа-ла кылаштап эгелзэнде, ийи холун көдүрүпкеш, ужатура атпаңадыр баскылаптар. Мен бодаарымга, девигниң эгези ында-даа ышкаш. Ам бодап кээримге, бир талазында хүрешти көрүксээрим Владимир Сумакиновичиниң тулган эки тайылбырларын ужулган хире-дир. Үнү тааланчыг, тайылбыры чедингир, солун болганының уржуу-ла боор.

Чон аразында онзагай кижилер

Төрзэн Тывавысты Россияга-даа, делегейге-даа алдаржыдып чоруур мөге оолдар-кыстары-выска кезээде чоргаарланып чоруур мен. Оларның тренер башкыларын-даа, удуртукчуларын-даа хүндүткелдиг, кайгамчыктыг биче сеткилдиг, хөй янзы талантылыг эживис Владимир Сумакинович Биче-оол дугайында сактып көрейин. Чон аразында онзагай кижилерниң бирээзи чүве. Ол аажок баштак-хөглүг, кайы ырактан-на каттырып, хүлүмзүрүп чоруп орат. Чоок-шулап келгеш, бир-ле солун, каттырынчыг чүүлдү чугаалай кааптар. Хаваан дүйүп алган, шыңгыы шырайлыг чораанын

черле көрбээним шын.

Ол үелерде хүреш көрбүшаан, Владимирниң тайылбырларын дыңнаксааш, чүгле ол дээш маргылдаалар баар кижилер турганын хөй эш-өөрүмден дыңнаан мен. Ынчанмай канчаар, «Хүрешке»-даа, Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга-даа хөй муң кижилер чыылган мөөң чонну холга ап, тайылбырлап олурда, сорунзалыг ийик. Чыылганнарның корум-чурумун база хайгаарал, «Чаныңарда чаш ажы-төлдүг улуг-биче херээжен чон болгаш таакпы тыртпас улус база олуруп турар болгай. Таакпылаарын черле шегледип көрүңер, стадион база хөй-ниити чери-дир, өскээртен келген аалчылар-даа бар-дыр, культурулуг болуп көрээлиңер» – деп чагып, чарлап олурганын улуг маргылдаалар үезинде бо-ла дыңнаар ийик бис. Амгы үеде кандыг-дыр, стадионга таакпылаарындан эрткеш, пиволуп, арагалап олургулаар улус бар апарган, хай дээр кижилер-даа чок.

Владимир Сумакинович сургаал ажылын база кылып орат кижилер. Чижээ, Май 9-та – Тиилеге хүнүнүң хүрежиниң үезинде чүгле мөгелер дугайында эвес, а Тываның эки туралчыларының, танкистериниң болгаш Тывадан чаалажып чоруткан эрес-дидим кыстарывыс дугайында, шуптузунуң аттарын адап оргаш, тулчуп тургаш, кылганы маадырлыг чоруктарын тайылбырлап, ара-аразында дайын дугайында бир-ийи строфа шүлүктөрүни база чугаалай каап оларын дыңнаарга, кижиниң сагыш-сеткили чайгаар дойлуп-хөлзеп, көдүрлүп кээр. Ол аразында мөгелер дугайын, оонаан ашкан мөге бүрүзүнүң кандыг арга-биле октаанын, кымның, каяа хүрешкеш, кандыг чедишкын-нерлиг болганын бирден бирээ чок тайылбырлап четтигип олурар. Маргылдаа үезинде

хоочун мөгелер дугайында, ооң иштинде аравыста чок-даа мөгелер дугайында, оларның кандыг арга-биле канчаар октап чораанындан бээр чугаалаарын черле утпас кижилер чорду.

А Республика хүнү болгаш Наадымның улуг маргылдаазы болуп турда, Владимир стадион долдур чыгып келген чонга база Наадымның киржикчилеринге Москвадан, Сибирден, ырак-чоок хоорайлардан, Моолдан келген аалчыларын, ажыл-агыйы, ат-сывын чугаалап олургаш, таныштыры, дыка солун турган. Ам ол чаңыл читкен деп болур, кайынын, кандыг аалчылар келгеш барганын, чон чүгле радио-телевидение, солуннардан ужу-кыдыын көрүп, дыңнап, номчуп артар боор-дур.

Ол ышкаш Владимир Сумакинович Наадым үезинде республиканың статистиктиг сан-медээзин дыка эки билип алган боор кижилер. Кайы кожуун эки көргүзүлгүлүг болганын, кайы сумудан кымнар деп малчыннар малдың чаш төлүн чидириг чок ажаап алганын тайылбырлап, чон мурнунга оларга байыр чедирип оларын дыңнааш, кижилер мурнакчыларывыска чоргаарланып олурар чүве. Ол аразында октаан болгаш октаткан мөгелер дугайында база солун кылдыр тайылбырлаар. Ооң кадында көрүкчүлөр-биле харылзаазын черле үспес, чонну хөглөдип, каттыртып каап база орат.

2011 чылда август 14–15 хүннеринде Наадымны болгаш ТАР-ның 90 чыл оюн демдегеп байырладывыс, аңаа чергелештир көшкүн чоннарның национал хүрежиниң улуг маргылдаазы база август 13-те болуп эрти. Ону черле канчап сонугуравас боор, барып көрүп чордум. Көшкүн чоннарның мөгелериниң кеткен идик-хевиниң онзагайы аажок болду, ылаңгыя Кыдат-тың, Иштики Моолдан келген

мөгелерниң кеткен идик-хевини өскелерден ылгалдыг болуп, чон дыка сонугуравас, магадап көрдү. Олар мойнунда янзы-бүрү өңнүг пөстөрдөн кылган салбагар мончарларлыг. Мөгелер оозун ужулбас, чайып тургаш, чаяңнадыр девири улус болду. Чон ооң утказын билбээн хире болган. Сөөлүндө телевизордан көрүп, дыңнап билгенивис болза, ол өңнүг пөстөрниң утказы чүдөл дээрге, мөгелерниң каш катап шүүп чораанын болгаш чедишкыннерин көргүскен уткалыг болду. Бо маргылдаага база-ла Владимирни чоктап, сактып орат улус бар чораан. Ол турган болза, моол мөгелерниң дугайында база тодаргай тайылбырын берип, чонга медээлээр ийик деп бодап кагдым...

Солун ужураалдар

Владимир Сумакиновичини бир-ле дугаар көргөнимни сактып олур мен. 1975 чылдың декабрь ай чүве. Профэвилелдерниң тыва обкомунче хөй эвес артистерни концерт көргүзери-биле чоруткан турган. Оюн-көргүзүг төнерге, костюм-хевивисти тудуп алгаш, филармонияже базыпкан бис. Танцы-сам артистери Донгак Монгуш, Кожер-оол Оюн, Евгений Салчак оларның оюн-баштак «Ийи ламаның хуулгаазыны» деп танцызындан көгээржики меңээ тутсуп кааннар. Оон ынды талавыска кылаштажып орган оолдарның бирээзи менче айыткаш: «Дуңмайның туткан инструментини сонугуравас чор мен, аар-дыр бе, тутчуп берейн бе» – деп бо. Артист оолдар каттыржып каан чүве. Чогул Донгак, Кожер-оол сугларны эки таныыр кижилер болду. Ынчан Володяны көргөним ол, таптыг чугаалажып танышпаан-даа бис. Оон Май 9 байырлалында 64 мөге хүрежинге, аанакайын, бисти стадионга ырадыр дээш, апарган – кайда спорт барыл, культура база ында-ла болгай. Кээривиске, хүреш эгелей берген болду, элзэн каш мөге үнген соонда, Володяны оонаан чарлай берди. Биезги-ле Донгак суглар кады олурган бис. Монгуш ынчан мени иде каапкаш:

– Ол үнүп келген мөгени танып олур сен бе? – диди.

– Чок – дидим.

– Бо мөге оол дээрге бир-ле сээң туткан көгээржиини инструмент деп турган оол ышкашыл, дыка чараш хүрештиг мөге-дир – деп бо ийин.

Шынап-ла, дыка чараш арга ажыглааш, бодунуң оонаан чииги-биле ажып алды. Оон эгелзеш-ле, чоорту Владимир Сумакиновичини таныыр, билер апарган мен.

Оон бир солун ужураалды сактыр-дыр мен. 1992 чылдың декабрь 26-да Тыва телерадиокомитет даргазы Анатолий Серен күркемитетти компания кылдыр эде тургустунганының презентациязын эрттирип, артистерни чалаан турган. Бир

столга Владимир Биче-оол, Кара-оол Натпит-оол, мен, Надежда Шойгу, Борис Монгуш, Светлана Маады, оон ыңай спортчу оолдар – шупту он кижилер боорда, шупту Хаван чылдыгларны чыыпкан, мындыг. Бисти чалап кыйгырарда, «хаваннар столу» дээр. Ол кезээ дыка солун, чараш кылдыр эрттирип, эп-найыралывыс быжыккан чүве, ону кижилер канчап уттур боор.

Оон мээң юбилейлиг концертим театрга эртер турган. Орта даштыкы эштерим база киржип келген. Япония, Канада, Голландия, Дания, Германиядан улус чүве. Аңаа мен дыка-ла сагыш аарып, девидеп, Чазак бажыңыңа та чеже барган кижилер мен. Ол дээрге акша-шалың үнмейн турган берге үе-ле болгай. Чазакка бир-ле муңгарып, дүвүрөп чоруп турумда, Владимир Сумакинович эжим бо таваржып келгеш, «Чүнү канчап турарың ол?» – дээрге, байдалымны чугаалап бердим-не. Ол мени бодунуң кабинединче кири бергеш, дыка эки сүмелерни кадып, улуг дузаны менээ көргүскенин черле утпас мен. Концерт үезинде мээң болгаш Юрий Сундуйнун «Сеңээ» деп ырызын иелзэн ырлаан-даа бис.

Шынап-ла, мен артист кижилер болганымда, кымның канчаар ырлаарын хөлчөк эки билер мен. Владимир мээң-биле ырлаптарга, «Бо оолда ырлаар салым-чаяан база бар, үнү база чараш-тыр» деп ынчан билген мен. Бир эвес артисттер берген болза, ол талазы-биле алдаратка төлөптиг кижилер ол. Ырлаар болгаш, үнү өткүр, тода, чараш болган боор. Ынча улуг стадионга тайылбыр кылыры дээрге, ооң төрүмелинден салым-чаяаны-дыр.

Бо чүүлдү бижирим мурнуу чарында Владимир Сумакиновичиниң кады чурттап келген эжи, ажы-төлүнүң авазы Александра Монгушовна-биле чугаалажып олурарымга, мындыг бодап сагыш-сеткилди хөлзедир чорду: «Чүге-ле бо өг-бүлө-биле чоок эдержиң, үнчүп-киржиң чорбаан кижилер боор мен?» Кайызының-даа сагыш-сеткили, иштики делегейи байлак, онзагай чараш улус-тур, эштерим-дир деп билип артым. Владимирниң эрте-ле эш-өөрүндөн, дөргүл-төрелинден, ынак эжинден, ажы-төлүндөн, бүгү тыва чонундан кезээ-мөңгөде чарлып чоруй барганы хомуданчыг-ла-дыр.

Тывавыстың онза, хөй янзы салым-чаяанның огул, мөге, удуртукчу, ыраажы, тыва спорттун хөгжүлдезинге улуг үлүүн кириген кижиниң, өг-бүлезиниң быгыг чөлөңгиижи, мөге дуңмаларының акызының элекке чоруй барганы – эгиттинмес чидириг, тыва ниитилелдин улуг когаралы-дыр. Дириг чораан болза, чаа-ла 75 харлаанын демдеглээр, ам-даа хөйүнү бүдүрер, чазар турган боор.

Ынчалза-даа ооң бүгү көрүкчүлери, мөгейикчилери, өөреникчилери ону ам-даа утпаан, ол чонунуң сеткил-чүрээнде дириг хевээр, бодунга тураскаалды ажыл-ижи, салым-чаяны-биле тургузуп каан кижилер ийин.

Надежда КУУЛАР,
Россия Федерациязының
улустун артизи, Тыва
Республиканың улустун
артизи.

КӨРҮКЧҮНҮҢ БОДАЛЫ

Дээр суу узаал-ла!

Эрткен чүс чылда тайганың тайгазынга аңнап-меңеп, бодунун уунда чурттап чораан бөдүүн аңчының ады мынчаар делегейге чаңгыланып артып каары кайгамчык-ла аа!

Дерсу Узала 1849 чылда төрүттүнгөш, 1908 чылда чок болган. Ол Уссурийск крайның девискээринин чиңгине чурттакчылары болур биче буурай нанай чондан үнген аңчы кижиге (ооң омак-сөөгүнөге хамаарыштыр интернетте нанай-даа, үдегей-даа деп бижип турарын эскерген мен - автор). Амыдыралының агымынга алыскаш, бойдустан оожургал ап, тайгага турумчуп, хостуг чораан Дерсунун чуртталгазын бир аңдара өскөртүпкен кижиге, билдингир орус эртемден, этнограф Владимир Арсеньев.

1906 чылда Уссурийск крайның девискээринге улуг эртем-шинчилел ажылдарын чорудуп турган экспедицияның удуртукчузу эртемден душ бооп Дерсуга таварышкаш, ону экспедицияның улаачызы кылып алганындан төөгү эгелзэн. Дерсунун ховар исчизи, часпас адаы, сеткилиниң арыы, бойдука хумагалы, кижизии, мерген угаанны эртемденни магадаткан болгаш "Дерсу Узала" деп номну база үндүргөн. В. Арсеньевтин ол номунга үндезилзэн шак-ла ындыг аттыг уран-чечен фильмин делегей чергелиг япон кинорежиссер Акира Курасава тырттыргаш, 1975 чылда улуг экранче үндүргөн соонда, бир чыл болганда "Дерсу Узала" деп кино уран чүүлүнүн эң-не дээди шаңналы болур Американың кинематография уран чүүлүнүн академиязының Оскар шаңналынга төлөптүг болган. А ол шаңналды алыры белең эвес дээрзин бо хүнде чаа-ла Россияның алды фильми алыр аргалыг болганы бадыткап турар.

Эң-не чоргааранчыг чүүл — бо шаңнал Тывага дорт хамаарылгалыг. Чүге дээрге фильминин кол маадыры Дерсуну бистиң хүндүткелдиг өгбевис, тыва театрың үндезилекчилеринин бирээзи чораан алдарлыг Максим Монгузович Мунзук катаптанымас кылдыр ойнап күүсеткеш, Тываны делегейге ынчаар алдаржыткан. Ынчангаш Дерсу Узала дээрге-ле Максим Мунзук дээни-биле дөмей апарган.

Дыка улуг харыысалга

Бо удаада Тываның культура амыдыралында база бир солун болушкун — "Дерсу Узала" деп фильме үндезилзэн драма жанрынга бижиттинген "Дээр суу узаал-ла" деп чаа шиини апрель 10-да Тываның Национал хөгжүм-шии театрының артистери чонга бараалгаткан. Шиинин сценарийин бижээш, режиссерлаан кижиге Тываның алдарлыг артизи Орлан Октяевич Монгуш болган.

— Онзагай чүве чүл дээрге, бо чылын Дерсу Узалага дорт хамаарылгалыг кол кижилер — эртемден Владимир Арсеньев, чораан болза,

150, улуг өгбевис Максим Мунзук 110 харлаар турган ийи дакпыр мындыг юбилейлиг чыл таваржып турар. А шиини тургузар дугайында бодалды Тываның улустун чурукчузу Начын Шалык үш чыл бурунгаар чугаалап үндүрүп келгеш, сүмелзэн кижиге. Эгезинде Дерсу Узала дугайында танцысам колдаан шиини салыр дугайында чугаа чоруп турган. Ынчалза-даа канчаар-даа бодап кээримге, Дерсунун орустап билбес чаптанчыг чугаазы чокта, солун эвес ышкаш боорга, драма-эссе кылдыр сценарийни бижип кирипкен мен. Ийе. Идея бар-дыр, ам ону боттандыраары чүден артык берге деп билип турдум. Ооң кадында тема делегей чергелиг билдингир база.

Дерсу Узала. Чуруктуң автору В. Арсеньев.

Дыка улуг харыысалга онаашканын билип, сүрээдеп турганым чажырбас мен. Ынчалза-даа эгелзэн соонда, эчизинге чедер дээш, ай-айы-биле бижиттинип, чогаадып, чонга канчаар чедимчелиг кылдыр бижизе экил дээн бодал бажымдан дүн-хүн чок үнмейн турган. Шиинин сюжетинге салгалдар аразында харылзааның үнезин, амгы аныяктарның бот-боттарының аразында кам-хайыра чок хамаарылгазын, эрткен уеже хая көрбес кижинин келир үези муңгаш дээрзин база катап көргүзери — мындыг кол чүүлдерге чагыртып бижири кызыттым. Ол ышкаш амгы уеде кижилеринин сеткил-сагыжының арыы, чымчаа, дириг бойдука хумагалыг чоруу чүден артык чугула дээрзин база катап Дерсунун үлегеринге сагындырыксаан шиини чүве.

Күзелдин төнчүзү бар бе азы чок бе?

"Дээр суу узаал-ла" деп шиинде философчу айтырыглар хөй дээрзин көрүкчүлөр эскерген боор. Дерсунун салгалдарының бирээзи чүге эки сеткил долган, а өскези хөө кара чуртталганы чурттап эртип турары? Кырган-ачазының бир катап тайга ээзи парны (амбаны) адып кааны дээш ол хилинчекти эдилеп чорууру ол эвес бе? Карма бе? Ак биле кара кезээде чарылбас өңүктөр болуп олчаан артар бе? Кижилеринин күзелдеринин төнчүзү бар бе азы чок бе? Өршээл кончуг бе азы өжзэн бе? дээш өске-даа... А ол бүгү айтырыгларга харыыны көрүкчү боду-ла тып, дилээр апаар — деп, шиинин режиссеру Орлан Монгуш чугаалады.

Шиинде хөйге билдингир алдарлыг артистер Виктор Наксыл, Эдуард Ондар, Станислав Ириль, Олег Сат болгаш кол рольдарда Тываның алдарлыг артизи Орлан Октяевич В. Арсеньевтин ролжон, аныяк артист Ачыты Салчактын Дерсунун ролжон ойнап турарын көрүкчүлөр бедии-биле үнелээни изиг адыш часкаашкынарындан илдең болду. Ол ышкаш аныяк артистеринин роликтер кедип алган ойнап турары аныяктарга чоок болганы билдингир. А артистерни шак ынчаар, дидим, ролик кедип алгаш, халыырынга тускай тренерлер аңгы өөрөткеш, боттары база шиинге киришкенин режиссер шиини төнгөнде көрүкчүге чарлап, оларга четтиргенин илередип турду.

А Максим Мунзуктуң уруг-дарыы, салгалдарының ол хүн шупту театрга кээп, шиини көргенин Тываның ховар оглу Максим Монгузович Мунзук улуг өгбевисинге база чаа шиинин режиссерунга, тургузукчуларынга, артистеринге хүндүткелинин демдээ деп чыылганнар эскерип көргөннер. Шиини үезинде, ачазының ойнап каан омур-хевирин кара олчаан кылдыр аныяк артист Ачыты Салчак ойнап турда, чамдык черлерге карак чажы бүлдеңейнип турганын Светлана Мунзук шиини соонда артистин бодунга чугаалап турган. Галина биле Светлана Мунзуктар шак мындыг делегейде билдингир темага шиини бижири дээрге дыка дидим чоруктур деп демдеглзэннер. Боттарының мурнундан шиинин кол рольдарын ойнаан артистерге болгаш шиинин тургузукчуларынга номнарны белекке бергеннер.

Дерсунун "эки кижилери" хөй

Ол хүн бир солун чүүл, тыва кижинин сеткилиниң арыының, хүндүлээчелиниң бадыткалы, Дерсунун шиинде чугаалап турары ышкаш "эки кижилеринин" бирээзи — ырак хоорай Новосибирскиде 30 ажыг чыл чурттап чоруур таксидермист Карат Шевер дээр чаңгыс чер-чурттуувус албан-биле бо шиини көөр дээш, өг-бүлөзи-биле чедип келген болган. Ооң ады бүгү-Россия чергелиг доштан, элезинден кылган скульптуралар кылырынга мөөрейлерге удаа-дараа тиилекчилер аразында бо-ла үнүп кээр дээрзин билир улус билер. Ховар талантылыг таксидермист шиинин режиссерунга бодунун холу-биле кылган куш дүрүзүн сунгаш, шиинин бүгү кижикчилеринге четтиргенин илереткен. Эки хүнде эки шакта эки кижилер чыгып кээрге, Дерсу эки кижилерге ынак турган болгаш, чыып турар-дыр деп, сөөлүнде чугаалажып тарааннар.

Амдыызында Россияның болгаш өске-даа чурттарның сценазынга Дерсу Узала дугайында шиини тургускан дугайында медээ дыңналбайн турарын бодаарга, бо шиини бир дугаар болуп турары, база-ла тыва сценага үнгенинге көрүкчүлөр, бис, чоргаарланып артыыс.

Сорунза МОНГУШ, тыва театрың мөгейикчизи.

Ачыты Салчак, Галина, Светлана Мунзук угбашкылар-биле.

А.Салчак Дерсунун ролжонда.

Таксидермист Карат Шевер биле Тываның алдарлыг артизи Орлан Монгуш.

» Россияда Оскар шаңналын алган фильмнер: "Разгром немецких войск под Москвой" (1942), "Война и мир" (1968), "Дерсу Узала" (1975), "Москва слезам не верит" (1981), "Утомленные солнцем" (1994), "Старик и море" (1999).

ТЫВА ТЕЛЕВИДЕНИЕНИН ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Алдын ышкаш сактыышкыннар

Төөгүдөн номчуп база чондан дыңнап чоруурга, «Кызылдың телестудиязы» азы «Тываның телевидениези» деп чугаалажы бээривиске, чүгле улуг назылыглар эвес, а харын, ортумак назылыг аныяк улус, бир-ле дугаарында, бо аттарны дораан-на адаарлар: Сергей Кондинкин, Дакан-оол Ондар, Дыдый Сотпа, Алексей Чараш-оол, Карма Монгуш, Ольга Маланова... Тыва чонга оларның омур-хеври кажан-даа таныттыгыр, эргим болгаш уттундурбас...

Бис, хоочуннар, бөгүн бот-боттарывысты: «Экии, эрткен вектин кижизи!» – деп, менди солчуп, баштаканчыр-дыр бис. Ону бир-ле дугаар каттырып «үндүрүп келген» киж – режиссеруус Валентина Биче-оол (Пирлей) чүве. Валентина Петровна кедергей оюн-баштак, бойдустан чаяап кааны эвилең-ээлдек аажы-чаңгы, улуска бо-ла өмек дузазын каткан чоруур; боду хуузуна хомудай-даа бергенде, амырап-өөрээнде-даа, кыдырык улуг карактарындан чажын тудуп шыдавайн баар, эргечассыг, чаптанчыг угбам болгай!

Маны баштыг тайгазында
Магаданчыг малы долган
Чыргакы хем аялгазын
Чыргалдыг чон бараалгатсын!
Улуг-Хову, Дагыр-Шеми –
Улуг-хойну, иштии-хойну.
Ынаам-биле душкан черим –
Ыраажы хем – Чыргакыны!

Бо чараш одуругларның автору – Коммуна Содунам-ович Монгуш – Валя угбайның улуг өгбөзи, даайы. Даайының чогааткан ырыларын, аялгаларын Кайгал-оол Ховалыг дүңмазы бодунуң хөмөй-каргыраазы-биле он-он чылдар дүргүзүндө чүгле чуртувустуң эвес, а бүгү делегейин чонунга таалал-биле мага хандыр, сеткил хөлээшкенин аян тудуп чорууру – биске, тыва чонга, чоргаарал. Валя угбайның укызыгууру бүгү талазы-биле уран талантыг улус: Алды, Устүү хүрээлерниң девискээрин эжелей амыдырап чоруурлар.

Алдан чылдарда бистиң ада-иевис Тес-Хем кожуунга чурттап чораан. Самагалдай школазынга өөренип турган улуг классчы ийи акым биле угбамның башкызы Оюн Биче-оол башкы Тываның алдарлыг артизи Кара-кыс Намзатовна Мунзуктуң дүңмазы деп авамның чугаазын бичиимдене билер мен. Кызылдың хөгжүм

училищезиниң доозукчузу, талантыг кыс Валентина Пирлей оларның кенни болган. Ынак эки Омак Оюнович Биче-оол-биле Экер биле Эрес деп төлөптүг оолдарны чырык черге чаяаган. Омак Оюнович көвүрүг тудуунуң инженери киж, бүгү назынында «Тываавторук» черинге үрө-түңнелдиг ажилдаш, хөй шаңнал-мактал, медальдарның эдилекчизи чораан.

Телестудияга 1975 чылда ажилдап эгелээнимниң 1 чыл бурунгаар Валентина Петровна уругларга болгаш аныяктарга дамчыдылгалар белеткээр редакцияның режиссеруна дузалакчы болуп ажилдап турган. Ооң соонда үн режиссеру кылдыр депшии берген. «Валя езулуг чогуур черинде барган, дамчыдылгаларның хөгжүмнүг каасталгазы көскү апаар боор!» – деп, режиссер улуг угбайларның чугаазын сактыр-дыр мен. Редакцияның улуг редактору Дакан-оол

Хөгжүм училищезиниң сургуулдары: Валя Пирлей, Саша Лопсан (лимбилиг).

Ензакович Ондар, Наталья Альбертовна Гуркова (ам Богдановская) (Москва, Иркутск университетиниң доозукчулары), оон сөөлзүредир чылдарда Марит Хайдып, Седип Монгал, Шаңгыр-оол Суван талантыг аныяк журналистер келгеннер. Помреж кижиниң күүседир даалгаларын база редакцияның тускай негелдерин Валя угбай меңээ чогуучалыг айтып бергеш: «Көрдүң бе, Лид, Луиза Михайловна дыка негелделиг, күүсетпейн барган даалгага шуут таарзынмас – катап-катап негеп туруп бээр!» – дээнин ам-даа утпайн чоруур мен. Бистиң ажилы-выс – чүгле чаңгыс кижиниң ачызы эвес, а коллективтиг хөй мергежилдиг кижилерниң ачызында эфирге үнүп турар. Шагда теледамчыдылгалар саны көвей турган, ылаңгыя уругларга болгаш аныяктарга тураскааткан тематиктиг дамчыдылгалар. Валя угбайны

көөрүмге, черле чайы чок: чүве чугаалаар улусту студияга эккеп алгаш, олар-биле сөзүглелин катап-катап номчудуп, мырыңай доктаадыр чыгы; сургакчылаашкындан эккелген үн бижиткен магниттиг бижидилгени база-ла дыңнап, демдегеп, бижип-ле турар; үн режиссеру-биле база сүмележир – каяа, кандыг аялганы азы хөгжүмнү ажыглаар-ажыглавазын; фотокиноматериалдар-биле база ажилдаар. Шуут чымыш! Шагда телеаппаратура аажок улуг, аар, а бо векте магалыг-дыр – эрмет-техниканың депшип, сайзырааны-биле тележурналистер аппаратуразын «колдуктапкыш», кайнаар-даа, чүнү-даа тырттырып чоруптарлар; Интернет четкизи дээш-ле оларның «даянгы-жы» хөй-ле – чүгле чогаадыкчы үзел, бурунгаарлыг депшилге, чаа, солун темалар, бодалдар, рубрикалар херек!

Чежемейниң-даа берге болза, 60-70-80 чылдарның жур-

налистери төрзэн Тывавыстың ыраккы, чоокку черлеринге чедип, бөдүүн чоннуң амыдырал-чуртталгазын, ажил-иштиң мурнакчыларын, янзы-бүрү болушкуннарны үезинде чонга көргүзүп, янзы-бүрү фестиваль-концерттерниң киржикчилериниң уран талантызын, тыва театрывыстың шиилерин ак-көк экран таварыштыр чонга көргүзүп турган болгай бис. Ол хамык эккелген кино-фотоматериалдар режиссер кижиниң холунга кээр: улаштыр чазаглап, чараштыр кылган монтаж ажилын сөзүглел аайы-биле кылган соонда, бо бүгү материалдар эфирге үнөр, чүгле баш удур диктор киж ооң-биле таныжар ужурулуг турган. Ол үеде эфирге «диригге», «дорт үнүп» турган болгай бис, кандыг-даа баш удур бижидилге чокка. Мону ап көөрге, киж бүрүзүндө кайы хире иштики корум-чурум, харысалга негеттинип тургандыр!

А «кадр артында» ажилдап турарларның саны эвээш эвес: теле-кинооператорлар, сөзүглелди частырыг чокка парлаар машинакчылар, үн режиссерлары болгаш оларның дузалакчылары, чырыдыкчылар, чурукчу, уран-чечен дамчыдылгалар үезинде камера мурнунга чүве чугаалап келген кижиниң арын-баш, идик-хеп, аяк-сава дээр чүүлдерин харыылаар тускай харыысаалгалыг улус, чолаачы кижиниң күш-ажылы база-ла бар. Чаңгыс улуг дамчыдылгада 12–15 киж чедир санаттына бээр. Оларның сорулгазы: эфирде үнүп турар дамчыдылга бедик чогаадыкчы болгаш техниктиг талазы-биле шынарлыг эртер ужурулуг. Кол маадыр – диктор, редактор. Дамчыдылга эртип турар черге кандыг-даа артык шимчээшкн, дааш-шимзэн үнмес ужурулуг; техника дузазы-биле эфир үнүп турар болганында, инженер кижиниң мергежилден дамчыдылганын шынары көскү апаар – чогуур үезинде чогаадыкчы ажилдакчыларга, биске, журналистерге, радио-телевидениениң бар-ла техниказы 100 хуу ажылгалга берген турар ужурулуг.

(Улан...ылыг).

Лидия ДОНГАК.

КУЛЬТУРА МЕДЭЭЛЕРИ

Кайгамчыктыг солун шиилер

Тоол делегейи кайгамчык болгаш хуулгаазынның, ону улуг-даа, бичии-даа кижилер сонуургаар. Эрткен дыштаныр хонуктарда Тываның күрүнениң ойнаар-кыстар театрынга Башкиридан келген салым-чаяанныг артистер бичии чаштарга солун шиилерни көргүскеннер.

Башкир тоолдан уктап тургускан «Өскүс дилги» деп көргүзүг чаштарга өөредиглиг болган. Артистерниң аңнар дүрзүлери-биле ойнаарын улуг киж безин көргөш, магадап ханмас. Адыг, дилги, бөрү, койгуннуң үннерин шын өттүнүп, бичии чаштарның бүгү кичээнгеин тоол делегейинче хаара тудупканы кайгамчык болган. Тоолдун кол маадыры дилгиниң кажар, мегечи

аажызын чаштар эскерип, өске буруу чок, эки маадырларга болчуп турары оларның арын-шырайындан, сеткил-сагыш хайныышкынындан илдең болган.

Ийи дугаар шиизи чаштарга билдингир «Айболит эмчи» дугайында болду. Айболит эмчи делегейде бар-ла дириг амытаннарга дузалап, оларны эмнеп турары чаштарга энерел

сеткилди оттуруп, эки талаже сундугарынга өөредиглиг болган. «Аныяктарга болгаш чаштарга улуг гастрольдар» деп федералдыг программаның ачызында чаштарывыс амырап, ажыктыг шиилерни көрүп турары өөрүнчүг.

Чүгле уругларны эвес, улуг-даа кижиниң сонуургалын оттуруптар, чаш кижиниң угаан-медерелин сайзырадырынга ажыктыг Тываның ойнаар-кыстар театрының артистериниң чымыштыг, кызымак ажилын үнелевес аргажок.

Шагдар Зондуевтин мастер-класстары

Тываның В.М. Халилов аттыг күрүнениң филармониязының концерт залынга Бурятияның улустуң артизи, Новосибирскиниң Глинка аттыг күрүнениң консерваториязының чаңгыстыг ыры кафедрасының доценти Шагдар Доржиевич Зондуев-биле ужуражылга болган. Аңаа Тываның культура ажилдакчылары болгаш башкылар киришкен.

Тываның филармониязының солистери боттарының ыры күүселдезин болгаш уран аргаларын көргүзөр, ол ышкаш башкының санал-оналын, сүмелерин алып аргалыг болган. Ужуражылга үезинде Шагдар Зондуев Дамырак Монгуштуң, Елена Кууларның база Тэгшээ Цэцэнделгерниң шынарлыг күүселдезин үнелеп демдеглезен. Солист Шынар Монгушту кедилиг ыраажы деп көргөш, Новосибирскиниң Глинка аттыг консерваториязынга өөренир кылдыр чалаан.

Тываның культура амызының парлалга албанының медээзинден.

"ШЫННЫҢ" почтазындан

Ам база тыва дыл...

«Өргүн көвей улустарның дылдарының аялгаларының аразына мөңгө шагда хомустуң үнү болуп чаңгыланып чор, хайыралыг тыва дылым».

Ш.Ч. Сат.

2016 чылдың январь айның 21-ниң хүнүндө үнгөн "Шын" солунда Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурунун чурттакчызы Октябрь Таргынның "Сагыжым аарып чор..." деп чүүлүн номчааш, бодумнуң тыва дыл дугайында бодалдарымны илердиксеп бижи олур мен. Бо авторнуң Тываның чурттакчы чону орус-тыва сөстөр-биле холуп чугаалажыр дээнинге чүүлдүгүнүп, каттыжып тур мен. Ооң чижээнге бир катап тыва теледамчыдылга болуп турар үеде Тываның Иштики херектер яамызының бир улуг даргазының: "Тыва Республиканың Правительство-зунуң Председателиниң решениези-биле" деп чугаалаанын дыңнааш, черле кайгап ханмас кижил болдум.

Амгы үеде солун-сет-күүлдерни номчуурга, радио-телевидениениң дамчыдылгаларын дыңнап олурарга, Тываның чурттакчы чонун дүвүредип турар айтырыгларның бирээзи дээрге тыва дылды канчап бистиң өзүп олурар салгалдарымыска хумагаллап-кадагалап арттырып бээри болуп турар.

Амгы үеде Тыва Республиканың ниити өөредилге черлеринде болгаш бичии чаштарны кижизидип турар албан черлеринде тыва дылды болгаш тыва национал чаңчылдарны өөредириниң талазы-биле ажылды чорудуп турарының дугайында элээн-не хей чижектерни радио-телевидение ажылдакчылары чырыдып көргүзүп турар-дыр.

Тыва дылды хумагаллап-кадагалап арттырып алырының болгаш оон-даа улам сайзырадырының айтырыгларын Тываның эртем-шинчилел институтунуң, күрүне университетиниң тускай дыл эртемнериниң ажылдакчылары база сайгарып, өөренип көрүп турар дээр болза, ол дугайында кандыг-даа чигзиниг чок боор деп бодап олур мен.

Кеземче чорудулгазында тыва дыл

2001 чылдың декабрь айда Россия Федерациязының Күрүне Думазы Россия Федерациязының чаа Кеземче чорудулга дүрүмүн хүлээп алган. Бо дүрүмнүң негелделеринде судтуң (шүүгүнүң) яныз-бүрү чадаларына оттуртунган кеземче херектерин сайгарып көөрүнүң чурумун бирден бирээ чокка айтып каан.

Мен ол үеде Улуг-Хем кожуунуң эптеширилге шииткекчииниң албан-хүлээлгезин күүседип ажылдап турган мен. 1961 чылда хүлээп алдынган РСФСР-ниң Кеземче чорудулга дүрүмүн тыва дылга тыва дыл башкызы кижил очулдур-

ган турган. Херек кырында ол очулдурулгада тыва дылдың юридиктиг терминологиязын четчир хуузу-биле ажыглаваанын демдегледип калза эки боор.

2002 чылдың июль айның 1-ден эгелеп үстүндө айыттынып турар Кеземче чорудулга дүрүмү күш-кирген болгаш Россия Федерациязының хоойлу-дүрүм ажылдакчылары ону ажылынга ажыглап эгелээн. Ол үеден эгелеп чаа Россия Федерациязының Кеземче чорудулга дүрүмүн тыва дылче очулдурулга ажылын эгелээн мен. 2003 чылдың төнчүзүңгө чедир ол ажылды кылып турумда, ук дүрүмгө хей-ле өскерлишкиннер болгаш немелделер кирип эгелээрге, ажылды түр када соксаткан мен. Оон сөөлүндө 2005 чылдың март айда халажылгаже үнгөш, катап очулдурулга ажылымны уламчылаан мен.

Ол кылып турганым ажылымны ара соксап каан үемде Кеземче чорудулга дүрүмүңгө база-ла элээн хей өскерлишкиннер болгаш немелделер кирип турган болганда, оларны бирден бирээ чокка шуптузун киригеш, 2008 чылдың төнчүзүндө кылып турган ажылымны дооскан мен.

Чогум ол дүрүмнү чырыкче үндүрерде, элээн бергедээш-киннерге таварышкан мен. Баштай Тыва Республиканың Суд (Шүүгү) Департаментизинге баргаш, ол дүрүмнү үндүрүп бээринге дуза чедирериниң дугайында дилегни кылырымга, бисте ону үндүрер акша-төгери көрдүмдө дээш ойталап каапкан. Ол айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Судунуң (Шүүгүзүнүң), Тываның ном үндүрер чериниң болгаш Тыва Республиканың Чазааның оралакчы даргаларының мурнунга тургузарымга, база-ла кым-даа херекке албады.

Оон сөөлүндө ук кеземче чорудулга дүрүмүн болгаш баштайгы истелгениң процессуалдыг документилериниң үлегерлерин ийи ном кылдыр бодумнуң акша-хөреңгим үндүрүп тургаш, чырыкче үндүрер ужурга таварышкан мен.

Кажан ол номнарны тарадып эгелээримге, хоойлу-дүрүм-биле ажылдап турар организацияларның удурткучулары хуу кижиден ном садып алып эргевис чок деп чылдагааннаар болган. Кызыл хоорайның прокуратуразының болгаш Тыва Республиканың Истелге комитетиниң ажылдакчылары, бисти кеземче херектерин чүг-ле орус дыл кырынга истенер деп негелде бар дээш база-ла албайн барганнар.

Бо талазы-биле мен Таңды кожуунуң прокуратуразының бир ажылдакчызынга ол тыва дыл кырында очулдуруп алганым РФ-тиң Кеземче чорудулга дүрүмүн болгаш баштайгы истелгениң процессуалдыг до-

кументилерин көргүзеримге, "Бисте кеземче херектерин чүг-ле орус дыл кырында сайгарып көөр-деп ЗАКОН бар" — деп харыылаарга, мен "Кандыг ындыг хоойлу чүвөл, тыва дылды ажыглаарын хоруп турарының дугайында хоойлу чүвө бе, меңээ ол хоойлуну көргүзүңер" — дээримге, "Мээң чайым чогул" — деп харыылаан.

Шак ындыг негелдени кым тургузуп турарын мен дыка-даа ханылап сайгарбаан мен, та Тыва Республиканың прокуратуразы азы Тываның Дээди Суду (Шүүгүзү) тургузуп турар чүвө.

Бо талазы-биле мен бодап көөрүмгө, кеземче херээниң баштайгы истелгези доостурга, аңаа хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче чорудулга дүрүмү өзугаар буруудадыр түңнелди тургузар, ол буруудадыр түңнелди прокурор бадылаар ужурлуг. Бистин чуртта юридиктиг эртемнерни орус дыл кырында өөредип турар, херек кырында тыва дыл кырында юридиктиг терминнер чогуур аайы-биле ажыглап-тынмай турары-биле кеземче херээниң буруудадыр түңнелин бадылап турар прокурорларның болгаш кеземче херектериниң кожуун чергелиг судтарга (шүүгүлерге) болгаш судтуң кассация болгаш хайгаарал чадаларына сайгарып көрүп турар шииткекчилерниң шын тыва юридиктиг терминнерни билири чегей болганындан кеземче херектериниң баштайгы истелгезин орус дыл кырынга кылып чорударының дугайында негелде тургустунуп келген деп бодап олур мен.

Төрээн дыл — хоойлуда

Шак мындыг байдал, бир дугаарында, кижиниң бодунуң төрээн дылын ажыглаар эргезинге хамааржыр. Чүгө дээрге Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин хоойлузунуң) 5-ки кезээнде айыттынганы өзугаар, Тыва Республиканың девискээринде тыва болгаш орус дылдар дең эргелиг күрүне дылдары болуп турар болгай.

Россия Федерациязының Конституциязының (Үндезин хоойлузунуң) 26-гы чүүлүндө болгаш Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин хоойлузунуң) 24-кү чүүлүндө айыттынганы өзугаар, кижил бүрүзү төрээн дылын ажыглаар, харылзажылга, кижизидилге, өөредилге болгаш чогаадылга дылын хостуу-биле шилип алып эргелиг деп айыткан.

Ол ышкаш 1996 чылдың декабрь 31-де хүлээп алдынган № 1-ФКЗ «Россия Федерациязының суд (шүүгү) системазының дугайында» деп Конституциялыг хоойлунуң 10-гу чүүлүнүң 1-ги кезээнде айытканы болза, Россия Федерациязының девискээринге бүгү-ле судтарга (шүүгүлерге) суд (шүүгү) бүдүрүлгези болгаш судтуң (шүүгүнүң) херек эмгелээшкинни Россия Федерациязының күрүне дылы болуп орус дыл кырынга чорудар дээр, ол ышкаш өске ниити юрисдикциялыг федералдыг судтарына (шүүгүлеринге) суд

(шүүгү) бүдүрүлгези болгаш судтуң (шүүгүнүң) херек эмгелээшкинни судтуң (шүүгүнүң) туруп турар чериниң күрүне дылы болуп турар дыл кырынга чорудуп болур дээр. Бо-ла чүүлдүң 3-кү кезээ өзугаар суд (шүүгү) бүдүрүлгезиниң дылын билбес кижилерге төрээн дылының кырынга өчүктү болгаш тайылбырларны берип болур эргезин хандыраар, ол ышкаш очулдурукчуңуң дузазын база ажыглап болур эргезин хандыраар ужурлуг деп каан болгай.

Шак бо демдеглеттинип турар байдалдар мээң очулдуруп каан Россия Федерациязының Кеземче чорудулга дүрүмүнүң 18-ки чүүлүндө база айыттынган.

Кижил бүрүзү төрээн дылын суд (шүүгү) бүдүрүлгезиниң үезинде хостуу-биле ажыглап болур эргени чаңгыс-ла Россия Федерациязының Конституциязы (Үндезин хоойлузу), Тыва Республиканың Конституциязының (Үндезин хоойлузу) эвес, ол ышкаш Каттышкан Национал Организациязының Чингине Ассамблеязының 1948 чылдың декабрь 10-да хүлээп алган «Кижиниң эргелериниң дугайында бүгүниити угуулгазында», кижиниң эргелерин болгаш хостуу чоруун камгалаарының дугайында Европаның конвенциязында болгаш Россия Федерациязының 1991 чылдың октябрь 25-те хүлээп алдынган № 1807-1 «Россия Федерациязының чонунуң дылдарының дугайында» деп хоойлуда база магадылап турар.

Херек кырында амгы үеде баштайгы истелгени кылып чорудуп турар байысаакчылар байысаадып турар кижиге ооң эргелерин болгаш хүлээлгелерин тыва дыл кырынга орта тайылбырлап шыдавазының уржундан долдурган протоколдуң адаанга ол кижиге «Русским языком владею хорошо, в услугах переводчика не нуждаюсь» («Орус дылды эки билир мен, очулдурукчуңуң дузазын ажыглавас мен») деп бижиткеш, кеземче херээн буу-хаа истеп дооскаш, судче (шүүгүже) дамчыдып бээрин кызыдар таварылгалар тургулаар. Суд (шүүгү) сайгарылгазының үезинде ол кижиниң орус дылды кайы хире билири кымга-даа сонугал чок апаар.

Ооң кадында хоойлу-дүрүм органнарында ажылдап турар очулдурукчуларның хире-чегезин өөренип көөр чүвө болза, олар база-ла тыва, орус сөстөрни, домктарны шокарлап ажыглап чугаалажыр улус болуп турар.

Херекти, сагышты өйүп чоруу бо айтырыгны "Шын" солунче киригеш, мээң бодалым болза, Тываның күрүне университетинде юридиктиг факультеттиң барын ажыглап алгаш, аңаа тыва юридиктиг терминнерни ылап эки билир эртем-билиглиг улусту чыып тургаш, очулдурукчуларга болгаш студентилерге өөретсе, артык эвес боор деп бодап олур мен.

К.Х. НУРСАТ.

Дуза көргүзе бергенивис

Билип келиримге-ле, бажыңывыс картошка тарыыр шөлдүг. Чазын ачам буга-суун суур бажында Ак-Тал хемче баткан унундан суур иштинче кирип бугалаан черинден шөлүнчө чайып бадырып алып. Буга суун хөлдөндир каш хонук сиңир тургузуп, шыгыдып алып. Оон ачам шиш баштыг хүүрек-биле черни баскаш, аңдарып хоюглаар.

Чылгы кадарчызы Доржукай кырган-ачайның бажыңының чанында чылгы кажаазы бар. Чылгы өдээн картошка тарыыр черивисче дуңмам-биле кочалдап дажыыр турган бис. Ынчан 3-4 класс бис.

Ачам хүүрээ-биле черниң до-вураан көдүртүр басып бээрге, оңгарлары берген черинче картошканы кирип каар мен. Ачам үзүп алган довураа-биле ону дуй базыраар.

Ада-иёмниң дун уруу болгаш, улуг кижил ынчанмайы канчаар, ажыл кылчып эгелээним ол. Кажан картошкалар бакылап үнүп эгелээрге, дуңмам Балан-биле чашпаннарын арыглаар бис. 7-8 класстан ыңай картошкалар дөзүнүң довураан чымчактап, хоюглап алып апарган бис.

Ол-ла баткан буга суун Найырал кудумчузунда бажыңнар шупту шөлдерин суггаргаш, картошканы тарып өстүргөш, күзүн дүжүдүн алып турду. Бир бажың-на 15–20 шоодайны күзүн ажаап, кыштадыр чирилер. Келир чылга үрезинни база арттырып алып.

Кудумчувуста соңга дужунда тарымал чечектерни тарып алгаш, суггарар бис. Буга суу чайладыр бадып чыдар. Бистин кудумчувуска мээң үежилерим Нина Кыргыс, Зина Кончук, Ольга Даваа, Долзатмаа Бүрбү, Володя Давын-оол дээш оон-даа өскелер чурттап турган. Шупту картошканы тарыыр ажылга идеккейлиг киржир турган.

Кежээ бызааларывыс одардан хай деп эккеп, кажаалаар бис. Инектер кээрге, дуңмам-биле эмгележип саап алып апарган бис. Сагган сүттү хайындыргаш, хондур өрөмелендир тургузуп каар. Өрөмезин чыып алгаш, хайындыргаш, саржаг, чөкпөзүн алып. Хойтпак, тарах, быштак, курут, ааржыны кылырын ававыс биске өөреткен. Тараа, арбай хооруп соктааш, өрөмелеп, ааржылап чиирге, аяңныг-ла. «Хол шимчээрге, хырын тодар» деп дорт-ла чугаалааны ол-дур ийин.

Ава-авамыска дуза көргүзүптер, боттарывыс кылып өөрени берген үевисти ам бодап, сактып чор мен.

"АЛДЫН ХОЛДУГ" АЧАМ

Алызындан кежээ диртип,
Ады-сураа чонга алгаан,
Ажыл-ишчи ачам сени
Алгап-йөрээп, ырлап чор мен.

Ачай-ахай, ачайымны
Алгап-йөрээп ырлап чор мен.

Балды туткаш, тудугжулаан,
Машинага чолаачылаан,
Адың мунгаш, малчыннап каан,
"Алдын холдуг" ачайымны.

Ачай-ахай, ачайымны,
"Алдын холдуг" ачайымны.

Ажы-төлге үлегерин
Адын сыкпайн, эдилээли.
Адазы дег кежээ диртип,
Арат-чонга бараан болуул.

Ачай-ахай, ачайымны,
Арат чонга бараан болуул.

Тамара ШИНЧИК,
Тес-Хем кожуунуң херээ-
женнер шимчээшкениниң
идепкейжизи.
О-Шынаа суур.

ЭРГЕ-ХООЙЛУ КАМГАЛАЛЫНДА

Прокурорнун хыналдазы

Бүдүн чыл дургузунда бербээн

Эрзинин чурттакчызынын билдиришкини-биле кожуунун прокуратуразы хыналданы чоруткан.

Ол «Чигир аарынын 2-ги хевири» деп диагнозу болгаш, Эрзинин төп кожуун эмнелгезинин учедунда турар. Хоойлу эзугаар аңаа эмчи диагностиказы чорудар херекселди халас бээр ужурулуг. Ханында глюкозаның деңгелин үргүлчү хынаар глюкометр деп херекселдин тест-полоскаларын 2021 чылдың дургузунда бербээн дээрзин хыналда тодараткан.

Ук хамаатыга рецептини өй-шаанда бижи, глюкометрини тест-полоскаларын берип, болур-чогууру-биле хандыраарынын дугайында негелдени прокуратура судче кириген. Суд ол негелдени долзуу-биле хандырган.

Республиканың Кадык камгалал ямызы биле кожуунун төп эмнелгези судтуң шитпирин күүседип, хамаатыга эмчи диагностиказы чорудар тест-полоскаларны халаска берген.

Хуусааны кызырар херек

Кызылдың Дружба кудумчузунун 3/7 дугаарлыг хей квартиралыг бажынынын чурттакчызынын хомудалы-биле хоорай прокуратуразы хыналда эрттирген.

Олар республиканың Күрүн инспекциязы болгаш тудуг хайгаарал албанынын, Башкарыкчы компания «Найысылал» деп ниитилелдин ажилдакчылары-биле кады ол бажыңга чеде бергенер. Бир өрээлинин дээрвиринин шуугайы чарлып, хамык доврак-сайы тоглап бадып турар болган.

Тудуг ямызы 2017 чылда ол бажыны кижи чурттаар аргажок деп санаан. Ынчал-за-даа чурттакчыларны көжүрбээн. Хоорай прокуратуразы кирип эгелээр, ямы ол

бажында чурттап турар улусту тарадыр көжүрер деп айтышкыны үндүргөш, тодаргай хуусаа айтып каан.

Аварийлиг бажындан чурттакчыларны көжүрери деп айтып каан тодаргай хуусааны кызыраарынын дугайында административтиг негелдени хоорай прокуратуразы судче кириген.

Улустун чурттаар оран-савалыг болур эрге-ажыктарын хажыткан чоруктар – республиканың прокуратуразынын хыналдазында.

Хоорай төвүндө хостел ажилдавас

Найысылалдың Тыва эки турачылар кудумчузунун 26 дугаарлыг каът бажынында аалчылар чурттадыр хостел бар болган. Хоорай прокуратуразы чурттаалга хоойлужудулгазы биле санитарлыг дүрүмнерни сагып турарын хынаар сорулга-биле аңаа барып четкен.

Хуу сайгарлыкчы өрээлдерни, удуурчыдар оруннарны тус-тузунда акша-биле садып, хөлезиге берип турган. Ийи квартира ышкаш таарыштыр чогааткан сес аңгы өрээлди чурттавас чер кылдыр шилчитпээн. Каът бажынынын чурттакчылары-биле кады чаңгыс эжиктен үнүп-кирер кылдыр кылып каан. Ындыг хостел ажилдап эгелээр, чурттакчыларнын амыр-дыжы читкен, эзирик улус хей-ниити чурумун үрөп турган.

Херээжен сайгарлыкчыны оң мурнунда санитар-эпидемиология хоойлужудулгазын, хей-ниитинин корум-чурумун хажытканы дээр хемчээр ап турганын тодараткан.

Хоойлу эзугаар хей квартиралыг каът бажыны аалчылар чурттаар гостиница ыш-каш ажылгап болбас. Ынчангаш аалчылар чурттадып турган сайгарлыкчынын ындыг ажил-чорудулгазын соксадырын хоорай прокуратуразы негээн. Судтуң шитпири күш кирген, а прокуратура оң күүселдезин хынаар.

ИХЯ дыңнадып тур

Дескен оорну дилеп турар

Суг-Аксынын бир малчынын аалындан март 31-де үш дүн ортузунда 12 баш бода малды оорлар алгаш барганынын дугайында полицияга медеглээн.

Апрель 1-де Россиянын ИХЯ-нын «Барыын-Хемчик» кожууннар аразында полиция килдизинин ажилдакчылары читкен малдың чамдызын Кара-Чыраа суурнун чоогунда

арыг иштинде ыяштарга баглап каан турда, тып алган. Оорларнын аңаа катап чедип келирин билгеш, оларны тудуп алыр дээр, кедеп, манап турганнар. Удатпаанда ийи эр кижи чедип келген. Шагдаалар тудуп алыр дээр, чоокшулап кээр, үлгедикчилернин бирээзи ону экинче бижектээн. Ол балыгланган-даа болза, үлгедикчинин удур халдаашкынын соксадыры-биле, «Полиция дугайында» федералдыг хоойлуга дүүштүр табельдик ок-боозун ажылгаан. Ынчангаш ок-чепсек ажылгаанын хамаарыштыр хыналда чоруп турар. А оорларнын бирээзи дезе берген.

Балыгланган полиция ажилдакчызын эмчи дузазын чедирген, а тос баш бода малды ээзинге эги-

дип берген.

Сүт-Хөл кожуунга болган оор херектин истелгези чоруп турар.

Полиция спирт сөөрткен пассажирни илереткен

Республикада алкогольдуг болгаш спирт холуксаалыг барааннар садып-сайгарар талазы-биле хоойлу хажыдарын болдурбас дээр, полиция ажилдакчылары доктаамал хыналдаларны чорудуп турар.

Апрель 6-нын кезээинде «Мугур-Аксы – Хандагайты» автоорукка орук-патруль албанынын инспекторлары «УАЗ» маркалыг автомашинаны дозуп алган. Транспортту хынап тургаш, спирт ышкаш чыттыг суук чүүлдүг 10 литр сава тып алган. Чолаачыда ындыг чүүк сөөртүр чөпшээрел чок болган. Ол чүүктүн ээзи 40 хире харлыг херээжен кижи дээрзин тодараткан.

«Этил спирти, алкогольдуг болгаш спирттиг барааннар саарылгазын күрүненин таарыштыр башкараарынын дугайында» №171 Федералдыг хоойлунун 26 чүүлүнүн 1-ги кезээнге дүүштүр маркалап демдеглэвээн барааннарны хамаатыларга дажылгап сөөртүрүн хоруп каан дээрзин утпас ужурулуг.

Ол дүрүмнү хажыдытарга, спирт холуксаалыг чүүлдү сөөртүп чорраа чолаачы административтиг харысалгага онаажып болур. Ол дээр Россиянын Административтиг эрге-хоойлу хажыдар чоруктар дугайында дүрүмнүн (КоАП РФ) 14.17.2. чүүлүнде 3-5 муң хире рубль торгоал төлөдирин көрүп каан.

Хоруглуг чүүлдү хавыргаш, экспертиже чорудупкан.

Р. ДЕМЧИК белеткээн.

▪ Чарлал
▪ Реклама

ПРОДАМ
капитальный дом 10 соток в п. Арадан Ермаковского района, в доме новая печь, на участке имеются все надворные постройки, также построена новая баня из оцилиндрованного бруса.

Звонить по телефону: 89832972890 в любое время.

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ТУРИЗМА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ЦЕНТР НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА И ДОСУГА

12+

Гала-концерт «Байлак Тывам эртинези» Сокровище Тувы

Цена 300 рублей
Можно приобрести билеты по ПУШКИНСКОЙ КАРТЕ

Электронная касса www.rentd.ru

Телефон для справок: 2-34-52, 8-923-014-73-91

ПУШКИНСКАЯ КАРТА

15 АПРЕЛЯ
В ДНТ
НАЧАЛО В 17:00

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө ямызы.
Кол редактор
Н.В. САТ.
Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси: 667000.
Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-18-10
Солун чыскаакчылары: С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы – 2-17-94
Харылзаа, информация технологияларының болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Енисей эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккөн.
Херчилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.
Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадыгы дээр авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнөр (среда, суббота).
Номерни парлаггаже дужаганы: график эзугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.
СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ: shyn.ru
ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru
Неделяда тиражы 8680 кезек